

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫЦ ӨӨРӨДИЛГЕ БОЛГАШ ЭРТЕМ ЯАМЫЗЫ
НАЦИОНАЛ ШКОЛА ХӨГЖҮДЕР ИНСТИТУТ

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ

Кол нийти өөредилгэ 5–9 класстар,
ортумак (долу) нийти өөредилгэ 10–11 класстар

ЧИЖЕК ПРОГРАММАЛАР

КЫЗЫЛ – 2018

ББК 83.3 С(Тув)

Т53

Тыва Республиканың өөредилгө болгаш эртем яамызының Национал школа хөгжүүдөр институттуң өөредилгө-методиктиг чөвүлели сүмелээн.

Р е ц е н з е н т и л е р и : *А.М. Соян*, филология эртемнериниң кандидады, доцент; *Е.Б. Ондар*, дээди категорияның тыва дыл болгаш чогаал башкызы.

Эртем талазы-бите редактору: *А.С. Шаалы*, педагогика эртемнериниң кандидады, доцент.

Учебное издание

РОДНАЯ (ТУВИНСКАЯ) ЛИТЕРАТУРА

5–9 классы, 10–11 классы

ПРИМЕРНЫЕ ПРОГРАММЫ.

Редактор *Л.А. Ооржак*

Корректор *А.А. Күжүгет*

Подписано в печать 28.08.2018. Формат 60x84 1/16. Гарнитура Times New Roman.
Физ.п.л. 7,0. Тираж 50 экз. Заказ № 268.

Издательско-полиграфический отдел «Билиг» ГБНУ Министерства образования и науки РТ «Институт развития национальной школы». 667011, г. Кызыл, Республика Тыва, ул. Калинина, 16. тел. +7(394-22)6-17-52. e-mail: tuvasckola@mail.ru

Төрөэн (тыва) чогаал. Кол нийти өөредилгениң 5–9 класс Т53 старга, ортумак (долу) нийти өөредилгениң 10–11 класстарга чижек программалар / 5–7 класстарга хамаарышкан уткалыг кезектерни п.э.к. Е.Т. Чамзырын, 8–9 класстарга – М. А. Күжүгет, 10–11 класстарга – Л.Х. Ооржак ажылдап кылганнар. – Кызыл: НШХИ. 2018. – 112 ар.

Программаны кол болгаш нийти өөредилгениң федералдыг күрүнэ стандартынга даянып тургускан.

© Составители: Е.Т. Чамзырын,
М.А. Күжүгет, Л.Х. Ооржак.

© Институт развития национальной школы
Минобразования и науки РТ, 2018.

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Тыва Республиканың ниити өөредилгө черлеринге (школаларынга) төрээн (тыва) чогаал эртемин 5–11 класстарга башкылаарынга таарыштыр тургустунган чижек программаны өөредилгө дугайында Хоойлуга (дугаары 9, 14, 29 ст.), ниити өөредилгениң фундаменталдыг өзээнге, күрүненин федералдыг өөредилгө стандартында ниити өөредилгениң түңнелдерин илередир негелделерге дүүштүр база ийги салгалдың гуманитарлыг эртемнерге хамаарышкан кол ниити өөредилгениң чогаал эртеминиң чижек программазында (Примерные программы по учебным предметам. Основная школа. В 2-х частях, М.: «Просвещение», 2011 г.) сүмелерге даянып тургускан. Ол ышкаш өөредилгениң федералдыг күрүне стандартында кирип туар негелде, сүмелерге таарыштыр бөлүк авторларның ажылдан кылганы чижек программаны («Тыва аас чогаалы болгаш литература. Ниити өөредилгө черлериниң 5–11 класстарынга чижек программа». Авторлар Е.Т. Чамзырын, М.А. Күжүгет, Л.Х. Ооржак. Кызыл, 2012 ч.) үндезин кылдыр алган.

Чижек программа ортумак (долу) өөредилгениң 10–11 класстарынга тыва чогаал эртемин өөредирингө үндезин болгаш профильдиг угланыштырларында вариативтеги программа ажылдан кылышының уг-шиин тодарадып турар.

Төрээн (тыва) чогаал эртемин ниити өөредилгө черлеринге башкылаарынга таарымчалыг байдалды тургузар чижек программаны база өөредилгө номнарын үениң негелдезинге дүүштүр ажылдан кылышыр авторлар бердинген чижек программаның утказынга болгаш тургузуунга, темаларның дес-дараалашкаанга, оларның иштики хемчээлингэ даяныр. Өөреникчилерниң билиин хынаар ажылдарга хамаарыштыр ажылчын программаның тургузукчулары ниити өөредилгө черлериниң өөредилгө-кижизидилгелиг угланыштырларын ажыл-чорудулгазын кичээнгейге ап, боттарының көрүжүн, туружун илередир аргалыг.

Төрээн (тыва) чогаалды өөредириниң сорулгалары

Төрээн (тыва) чогаалды өөредириниң кол сорулгалары: чаагай үзел-бодалдыг, сагыш-сеткилиниң делегейи делгем, быжыг хамааты туруштуг, чогаадыкчы арга-шинектиг, бурунгаар көрүштүг, шингээткен билиглерин амыдыралга боттандырып билир келир үениң хамаатызын хевирлээринге, ооң сонуургалдарын хандырарынга, сайзырадырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары.

Төрээн (тыва) чогаалды школага өөредириниң сорулгаларын шиитпирлээриниң аргалары:

– кижилер-бile эптиг-чөптүг харылзажылганы чорударынга, төрээн (тыва) болгаш Россияның хөй аймак-сөөк чоннарының база делегей чоннарының чогаалдарын сайгарып өөрениринге төрээн дылдың үнезин, ооң эгээртимес байлаан медерелдии-бile ажыглап өөренирин билиндирieri;

– чечен чогаал онзагай уран-чечен делегей дээрзин база уран чүүлдүң бир хевири деп билиндирип, чечен сөзүгледиң эстетиктиг болгаш мөзү-шынар илередир утказының үнезин билиринчеуглаары;

– чечен чогаалдың сөзүглелиниң онзагайын, ужур-утказын, бижиттинген аянын, дылының уран чурумалдыг аргаларының тема болгаш идеяны тодарадырынга ужур-дузазын, өске чогаалдар-бile деңнеп сайгарар арга-шинээн сайзырадыры;

– чогаалга хамаарыштыр сайгарылганы уран чүүлдүң өске хевирлери-бile деңнеп сайгарары;

– класска азы бот-тускайлан номчаан чогаалдарынга хамаарыштыр шүгүмчүлелдиг чүүлдерни, үнелдерни логиктиг угаал-бодап, шын чугаалап, бижип өөрениринге чаңчыктырары;

– чогаалда чурутгунган амыдыралды бүгү талазындан өөренип көрүп, чогаал маадырларынга, оларның хөделиишкіннеринге хамаарыштыр бодунун хамаарылгазын, турожун илередип өөренирин хевирлээри;

– бодунун бодалын чогаал сөзүглелинден алган чижектер-бile бадыткап, бижимел болгаш аас чугаага тода илереди;

– бижимел чугааның хевирлерин (тоожуушкун – бердинген чижекке дүүштүр сөзүглелди тургузары; угаап сайгарары – айтырыгларга

бижимел харыы бээри; тодарадып бижиири – маадырның характеристиказын тургузары) күүседип өөренири;

– чогаалга дүүшкен чуруктарга даянып азы бодунуң көрүжүбile сөзүглөл чогаадыр арга-шинээн сайзырадыры;

– өске чоннарның езу-чаңчылдарын билип, оларга хамаарылгажын этиктиг илередип чаңчыктырары;

– төрээн болгаш өске-даа чоннарның чогаалдарын номчуп, амыдыралчы билиглерни шингээдип ап тура, хостуг үезин шын ажыглап өөренирин хевирлээри.

Төрээн (тыва) чогаал эртеми кижииниң сагыш-сеткил делегейин хевирлээринге хөй талалыг салдарлыг. Ук эртемни өске эртемнер-бile холбаштырып өөредири үстүндө салдынган сорулгаларны чедип алышынга кончуг дээштиг. Төрээн (тыва) чогаал эртемин өөренириниң предметтиг, метапредметтиг база бот-тускаялан түннелдерин тодарадыр.

Төрээн (тыва) чогаал эртемин шингээткениниң бот-тускаялан, метапредметтиг болгаш предметтиг түннелдери

Бот-тускаялан түннелдер

– Чогаал эртеми тыва, орус болгаш делегей чоннарының культурлуг өнчүзүнүң чарылбас кезээ дээрзин медереп, ук эртемни өөренири чугула дээрзин билири;

– бодун долгандыр турага нийтилелге шын алдынары;

– өг-бүлэзинге, ада-чуртунга ынак, оларның мурнуунга харыысалгалыг болурун медереп, бот-хуузунуң хамааты туружун тудуп билири;

– аажы-чаңын, амыдыралчы дуржулгазын бот-тускаялан шын тодарадып, углап, сайзырадып билири;

– харылзажылга үезинде үзел-бодалын тодаргай, шын илередип, ескелерни дыңрап, оларның бодалдары-бile каттыжып азы каттышпайн тура, нийтиниң корум-чурумунга дүүштүр бодун алдынып билири;

– келир үеде амыдыралчы планнарын тургузуп, ону боттандырынчे угланган сорулгаларны тургузуп билири;

– өөренириниң чугулазын база чаа билиглер шингээдирин медерелдии-бile угаап билип турагы;

– төрээн дылынга болгаш чогаалга ынак, аңаа хүндүткелдиг, хумагалыг болуру;

- төрээн чогаал эртеминге танышкан чогаалдарын сайгаар таварылгада, шингээткен билиглеринге даянып база дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглап, сөс домааның чедингир, чааш болурун чедип алры;
- бодун долгандыр чааш чүүлдү эскерип билири, сагыш-сеткилиниң байлак чоруур, үлегерлиг аажы-чаңыг болурунга белени;
- тыва, орус болгаш өске-даа чоннарның янзы-бүрү темаларга бижиттинген чогаалдарын номчуурунга бедик сонуургалдыы;
- өске чоннарның культуразынга хүндүктелдиг болуру;
- өөредилгэ-шинчилел ажылдарынга база харылзажылганың янзы-бүрү ажыл-чорудулгазын күүседирингэ чугула медээлерни (словарь, энциклопедия, Интернет болгаш о.ө.) тып, шилип, ажыглап билири;
- сагыш-хөннү байлак, кээргээчел, энерелдиг сеткилдиг аажы-чаңыг болуру, чааш мөзү-шынарга бодун белеткээри.

Метапредметтиг түңнелдер

Өөреникчилерге чогаал эртемин өске эртемнерниң теория-практиктиг билиглери-бile холбап өөредири, коммуникативтиг (харылзаа тудуп, чугаалажып билиринин), регулятивтиг (бот-угланыштыкынныг), чаа билиглерни угаап шингээткениниң түңнелдери.

Өөредилгениң угаап шингээдир бүгү талалыг кылдыныгларының түңнелдери:

- сөзүглелде медээлерниң хевирлерин тодарадып билир, кол теманы, ооң иштинде кирген бичии темаларны шын билип туары;
- чогаалдың аймаан, жанрын тодарадып билири;
- номчулганың янзы-бүрү: өөредиглиг, көргүзүглүг, таныжылгалаыг хевирлерин ажыглап билири;
- янзы-бүрү хевирлерде бердинген сөзүглелдерден (чүгле сөзүглел, иллюстрациялыг сөзүглел, таблица, схема кирген сөзүглелдер) кол болгаш ийй чергениң медээлерин ылгап билири;
- дыңнап бижиир сөзүглелдер-бile ажылдан билири (кыска, шиллигелиг, долу дээш о.ө.);
- бердинген медээни (сөзүглелди) бир хевирден өске хевирже өскертип, эдип-чазап, чаартып (план, таблица, схема тургузуп) билири;

- номчаан, өөрөнгөн медээни (сөзүглелди) тодаргай, кызыра, ши-лигелиг, чогаадыкчы чугаалап билири;
 - справочниктер, словарьлар, энциклопедиялар, өөредилгө-шин-чиел ажылдары, электроннуг номнар-бile ажылдан билири;
 - анализ (өөренип турар чүүлүн сайгарары) болгаш син-тез (өөренип турар чүүлүн херек кырында түннээри) харылзаазын чүүлдештирип билири;
 - чылдагаан болгаш түннел харылзааларны тодарадып билири;
 - сайгарылгалыг, даап бодаашкынныг чугааны чорудуп билири.
- Харылзажырының бүгү талалыг кылдыныгларының түннелдери:*
- бодунун бодалын өске кижилерге билдингир кылдыр бот-тускайланып илередип шыдаары;
 - тургустунган байдалга таарыштыр айтырыгларны шын тургу-зуп база харыы берип билири;
 - кады ажылдан турар бөлүктүн ниити шиитпииринге чөпшээрежип билири;
 - бодунун туружун боттук бадыткалдыг чижектер-бile тудуп, херек апарганда, өскертип билири;
 - амыдыралда кижилер аразында харылзажылганың чугулазын медереп билип турары;
 - чугааның байдалынга дүүштүр бодунун бодалдарын аас бол-гаш бижимел хевирге тургузуп билири, стиль, жанр талазы-бile ангы-ангы сөзүглелдерни тургузуп билири;
 - аас болгаш бижимел чугаага үнелел берип, эдип-чазап, харыл-зажылганың компетенциязын сайзырадыры;
 - харылзажылганың сорулгазынга дүүштүр дылдын чурумалдыг аргаларын ажыглап билири, монолог, диалог болгаш ниити чугааны чорудуп билири;
 - эш-өөрүнүң азы танывазы улустун мурнунга чугаа тургузуп билири;
 - кады ажылдажылганы чедип алтырның байдалын тургузуп, ниити чөпшээрежилгеге кээп билири;
 - чугаа үезинде нийтиниң чурумун кезээде сагып билири.
- Өөренириниң уг-шиин таарыштырып ажылдаарының бүгү тала-лыг кылдыныгларының түннелдери:*
- ниити чүүлден чугула бодалды ылгап билири;

- чыып алган медээзин таарыштыр мөөннеп, ажыглап, даап бодап билири;
- чугаазынга (ажылынга) барымдаалыг чижектерни кириштирип, чылдагааннарны бадыткап, түнел үндүрүп, эртемнер аразының чоок харылзаалыын илередип, чогаалга хамаарышкан теория-практиктиг билиглер-бile өске эртемнерни холбаштырып, херек кырында тайылбырлап тура, бодунун үзел-бодалын, туружун бадыткап билири;
- бодунун өөредилгезин бот-тускайлаң мөөннеп ап, хуузунда башкарнып, хөй-ниити аразынга бодун төлептиг алдынып, кижилер-бile шын харылзаа тудуп, чугаалажып билири;
- билиг чедип алрының аргаларын, канчаар ажылдаарының угшин тодарадып, тускай улганышканың бот-башкарнып билири;
- чогаал сайгарылгазын эртемден дашкаар, өске эртемнер-бile холбап, делгем сайгарып, бердинген темага азы айтырыгга хамаарыштыр харынын хөй талалыг берип билири.

Предметтиг түннелдер

- Чогаал эртемин өөрениринин онзагайын, чугулазын медерелдиг билип ап чорууруу;
- чогаал эртеми чечен сөстүн уран-чечени болгаш чаражы, культурлуг аажы-чаң болгаш мөзү-шынарның көргүзүкчүзү боорун эки билири;
- чечен чогаал уран чүүлдүн тускай хевири бооп чоруурун болгаш уран чүүлдүн шупту хевирлери сырый харылзаалыг дээрзин билири;
- улустуң аас чогаалының аңгы-аңгы хевирлерин тодарадып база оларны авторлуг чогаалдардан ылгап билири;
- улустуң аас чогаалының хевирлери – үлегер домак болгаш чечен сөстерни ылгап билири;
- кыска тоолдарны боду чогаадып шыдаары;
- эпиктиг чогаалдарда кол болуушкуннарны тодарадып, оларның аразында харылзааларын, чөрүлдээлерниң чылдагааннарын тодадыры;
- алгыш-йөрээлдерни аас болгаш бижимел чугаага ажыглап билири;

- маадырлыг тоолдарның уран-чечениниң онзагайын тодаралып, тайылбырлап билири;
- тыва литератураның төөгүзүнүң, сайзырап келгениниң үе-чадаларын билири;
- чогаалдың идея-тематиктиг утказын бижиттинген үези-бile холбап, ниитилел амыдыралы болгаш культураның хөгжүлдөзин чечен чогаал-бile чергелештир сайгарып билири;
- чечен чогаал сайгарылгазын литература-теориялыг билигге (тема, идея, сюжет, композиция, чогаал аймактарының жанр-хевирлери, ылғавырлыг талалары, дылдың уран чурумалдыг аргалары) даянып, ханы сайгарып билири, чогаалда көдүрген проблеманы тодарадып билири;
- документалдыг чогаалдарның онзагай талаларын барымдаалап, долу сайгарылгазын кылышп билири;
- чогаал сайгарылгазының бүгү аргаларын (бижиттинген төөгүлүг байдалдары, тургузуунун онзагайы, дылының уран-чечени, тема, идеязы, уран чүүлдүң еске хевирлери-бile холбаалыы, чогаалда чечен үе, чечен девискээр дээш о.о. талаларын) эки билири;
- чогаал сөзүглелиниң планын, тезизин тургузуп билири, план езугаар аас-бile азы бижимел-бile кыска утказын тургузуп билири;
- литературлуг терминнерни, чогаалдан үзүндүлерни, цитаталарны чогумчалыг ажыглап билири;
- чогаал сайгарылгазының азы харылзаалыг чугаа үезинде бодалдарын шын, тода илередип, монолог, диалог чугаа тургузуп азы ниити чугаага киржип билири;
- чогаалдарга хамаарыштыр литература-сайгарылгалыг ажылдарны шингээдип, оларны аас-бile харыыларга азы бижимел ажылдарга ажыглап билири;
- чогаалда көдүртүнген чидиг айтырылгарга азы бердинген темага дүүштүр бижимел чогаадыкчы ажылдарны (эдертиг, чогаадыг, эде тургузары, удур чогаадыры дээш о.о.) шынарлыг (класска азы бажынга) кылышп билири;
- сюжетти улаштыр чогаадып азы эде тургузар дээн чижектиг ажылдарга чогаадыкчы арга-шинээн көргүзүп шыдаары;
- каталог-бile ажылдап, солун-сеткүүл, телевидение, Интернет четкизинден медээлерни ажыглап билири;

— тыва, орус база эвээш санныг чоннарның, делегей литература-зындан чогаалдарны назы-харынга, сонуургалдарынга дүүштүр сеткил хайныышкынныг хүлээп, сайгарылгалыг номчуп билири, делегей амыдыралынче делгем көрүштүг чогаадыкчы номчукчу болуру.

Төрээн (тыва) чогаал эртеми болгаш өөредилгэ-кижизидилге ажылы

Уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидеринге, хамааты туржун тодарадырынга, угаан-бодалын, иштики сагыш-сеткилини хевирлээринге төрээн (тыва) чогаал эртеминиң салдары улуг.

Россия Федерациязында «21 чүс чылдың школазы» төлөвилелдиң чугула угланышкыннарының айыткан бир чугула сорулгазы – уругларны амыдыралга белеткээри болур. Эртемге хамаарыштыр шингээткен арга-мергежилдер, чаңчылдар кижинин чуртталгазының болгаш мөзүшнинарының үндезини болур, уругларның амыдыралчы деннелиниң көргүзүкчүзү болур.

Ниити өөредилгэ чөринге шингээткен билиин амыдыралга чөптүг ажыглап, ниитилгэ бодун төлептиг алдынып, чуртталгазынын ужур-утказын медереп билир кижини белеткээр. Төрээн чогаал эртеми-бile өске бүгү эртемнерниң аразында харылзаалынын кичээнгейге албышаан, уругларны амыдырал-чуртталгага чарашибестиктиг чаңчылдарны ажыглап билир кылдыр өөредип кижизидер ажыл төрээн чогаал башкыларының кол сорулгазы болур.

Бурунгаар көрүштүг, бот-тускайлан амыдыралчы күзелдерлиг, сорулгалыг болурунун билиглери-бile уругларны эгэ школага литературулуг номчулуга кичээлдеринге таныштырар. Ниити өөредилгениң кол болгаш ортумак классстарынга төрээн (тыва) чогаал эртемин өөредиринин амыдырал-бile холбаалынын улам тодаадыр, уругларны угаан-сарыылдыг, бүгү талазы-бile сайзырангай, бедик культуралыг, чарашибестиктиг кылдыр хевирлээрин уламчылаар.

Тыва чогаал кичээлдеринин кол өзээн национал литератураның алдын фондузунда кирген шылгарангай чогаалдар тургузуп турар.

Чечен чогаал кижинин сагыш-сеткилиниң хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр ту-

пар бойдуска хумагалыг, мөзү-бүдүжү чараш болуунга өөредир аргалыг. Уран чүүлдүн өске хевирлери дег, уругларның эстетиктиг кижизидилгезинге төрээн чогаал кичээлдери улуг салдарлыг.

Кижиниң делегей көрүүшкүнүнүң делгемчиригиниң, сеткилсагыжының байлакшырының, тыва болгаш өске-даа чоннарның уран чүүлү-бile таныжарының, төлептиг мөзү-шынарының хевирлэтинериниң үндезини чогаал кичээлдери болур. Чогаалчының делегей-бile, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү-бile чоок таныжар арганы уругларга бербишаан, чогаал чоннуң амыдыралчы байлак дуржулгазындан укталган аас чогаалының, орус болгаш делегейниң классиктиг литературазын, тыва чоннуң эрте-бурунгудан бээр туруп келген онзагай культуразын өзүп орар салгалга таныштырар. Тыва болгаш кожа-хөлбээ чоннарның чогаалдарын деңнеп, оларның чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадыры өске чоннарның культуразы-бile таныжар арганы уругларга бээр. Тыва чогаалды төөгү, философия, психология, педагогика, уран чурулга эртемнери-бile холбаштыр өөренип, сайгарып шингээттири чугула.

Өөреникчилерниң профугланышкынныг шилилгезин барымдаалап, оларның сонуургалынга дүүштүр шилилгелиг курстар, факультативтер, класстан дашкаар ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин чорудар. Төрээн (тыва) чогаал эртеми ниити өөредилгэ черлериниң өөредилгэ-кижизидилгэ ажылынга аажок улуг салдарлыг.

ПРОГРАММАНЫҢ ТУРГУЗУУ БОЛГАШ УТКАЗЫ

Өөредилгениң «Филология» кезээнде төрээн чогаал болгаш төрээн дыл эртемнери сырый холбаалыг, ынчангаш төрээн (тыва) чогаалды ниити өөредилгэ черлеринге өөредириниң айтырыглары дыл эртеминиң сорулгаларын боттандырар ажылдар-бile сырый харылзаалыг. Сөстүн, сөс каттыжышкыннарының, домак, аян сөзү, үн бүрүзүнгэ бижик демдектериниң салдынганы номчукчуунүң кичээнгейинге турар.

Уругларның аас болгаш бижимел чугаазын байыдары, байдалга дүүштүр чугаа культуразын сагыры, харылзажылганың шын, чогумчалыг талаларын ажыглап билири, арга-мергежилдерни шингээттири - чогаал болгаш дыл кичээлдериниң харылзашкак үндезин сорулгала-

ры болур. Чогаал кичээлдеринге чечен чогаал дылының уран чечен аргаларын ханы сайгарып өөренир ажыл-чорудулга төрээн дылының чаражын, онзагайын эскерип, сөстерни шын, чөптүг ажыгларынга уругларны кижизидер.

5–6 класстарга уруглар литература теориязынга хамаарышкан дылдың уран чурумалдыг аргалары-бile таныжып эгелээр арганы алыр, назы-харынга, сонуургалынга дүүшкен, кижизидикчи уткалыг төөгү, бойдус темалыг чогаалдарны сайгарып өөренир. Чогаалдың иштики тургузуун, ында киирген деңнелге, метофора, гипербола, чогаал маадыры, портрет, пейзаж, тема, идея дээн чергелиг чогаал теориязынга хамаарышкан билиглерни уруглар чоорту шингээдир.

Кол нийти өөредилгениң 7–8 класстарынга өөреникчилерниң номчулга культуразы бедип, чогаал сайгарылгазын улам ханы чорудуп өөренир, чогаал теориязын шингээдири делгемчиир. Дылдың чурумалдыг аргаларындан ангыда, тема, идея, сюжет болгаш композицияның элементилери-бile тодаргай таныжып, шүлүк тургузуун сайгарар. Мөзү-бүдүш болгаш этика темазынга бижиттинген, солун ужуралдарлыг, ужур-утказы уругларның чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадырынче угланган чогаалдар-бile таныжар. Чечен чогаалды чогаалчының намдары-бile холбап өөренир.

9-ку класска тыва литератураның кол үндезиннериниң бирээзи – бурунгу бижимел тураскаалдарның чогаалдары-бile таныжып, тыва литератураның сайзыралының төөгүзүнүң үе-чадаларын өөренир. Тываның сайзыралының төөгүлүг үелерин, чаартылгазын, орус болгаш тыва чоннарның аразында найыралды чырыткан чогаалдар-бile уруглар таныжар.

Ортумак (долу) нийти өөредилге чериниң 10–11 класстарынга төрээн (тыва) чогаал эртемин үндезинниг болгаш профильдиг сорулгаларга дүүштүр тыва литератураның төөгү-реалисчи барымдааларлыг шилиндек чогаалдарынга даянып, чоннуң ёзу-чаңчылдарын көргүскең, уругларның эстетикиг кижизидилгезинче, делегей көрүүшкүнүң делгемчидеринче, ханы сайгарылгалыг боданырын сайзырадырынче угланган, үениң чидиг айтырыгларын көдүрген чогаалдарны өөредири көрдүнген. Сураглыг тыва чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-бile таныжар.

Тыва литература талазы-бile эртем статьяларынга даянып эртти-рер кичээлдер тыва литератураның хөгжүлдезин, критиказын, литературулуг угланышкыннарының ылгавырлыг демдектериниң дугайында теоретиктig билиглер-бile уругларны таныштырар. Чогаалдың идея, темазын, бижиттинген төөгүзүн, тургузуунуң онзагайын болгаш дылының уран чурумалдыын орус литература-бile холбап, ханы сайгарылганы кылып өөрениринге белеткээр. Чогаалчы болгаш чогаал дугайында медээни боду дилеп тывар, эртем угланышкынныг шинчилел ажылдарын бот-тускайлаң кылып шыдаар арга-шинектиг, чогаадыкчы ажылдаар байдалдар уругларга тургустунар. Ажылды баш бурунгаар планнап, бодалдарын шын мөөңнеп, бодалдарын логикалыг харылзаалыг кылсырынга, номчулгага сонуургалын, чогаал шинчилээр ажылга идепкейин, нийти культуразын бедидеринге ук байдалдар чогаал ки-чээлдеринге болгаш класстан дашкаар ажылдар үезинде боттандыр.

Төрээн (тыва) чогаал эртеминин өөредилгэ планында туружу

Россия Федерациязының өөредилгэ яамызынын дужаалдарынга болгаш доктаалдарынга база Россия Федерациязының нийти өөредилгэ черлеринге чижек өөредилгэ планынга даянмышаан, Тыва Республиканың өөредилгэ болгаш эртем яамызының кол нийти болгаш ортумак (долу) өөредилгеге төрээн (тыва) чогаал эртемин шингээдиринге шактар үлелгезин чижеглей кылганын кичээнгейгэ альыр.

Программа, Россия Федерациязының нийти өөредилгэ черлеринге чогаал эртемин албан өөредир чада ёзугаар, өөредилгениң Федералдыг базистиг планында бердинген кол нийти болгаш ортумак (долу) өөредилгеге төрээн (тыва) чогаал эртемин шингээдир 4 дугаар вариантыны боттандырынче угланган. Ук вариант ёзугаар, төрээн (тыва) чогаалды өөредириниң хуваалдазы: 5–7 класстарга чылда тус-тузунда 105 шак (неделяда 3 шак), 8–9-ку класстарга чылда 70 шак (неделяда 2 шак) үлелгезин кылган.

Төрээн (тыва) чогаал эртемин өөредириниң принциптери

Тыва чогаал эртемин дараазында принциптерни үндезинге ап өөредирин программада сүмелеп турар.

Класс	Шинцээдир үндезин билиглер	Принциптер
5 класс	Жанр	Тематиктиг
6 класс	Аймактар болгаш жанрлар	Тематиктиг, литература-теоретиктиг
7 класс	Маадыр болгаш аажы-чаң	Проблема-тематиктиг, литература-теоретиктиг
8 класс	Чечен маадыр, овур-хевир	Проблема-тематиктиг
9 класс	Чечен ўе болгаш чогаалчы, чогаал болгаш номчукчу	Төөгү-хронологтуг, проблема-тематиктиг
10–11 (үндезин)	Чечен чогаалдың проблематиказы, чечен чогаал болгаш номчукчу	Төөгү-хронологтуг, проблема-тематиктиг
10–11 (профильдиг)	Төөгү-литературлуг байдал, автор болгаш чогаал, чогаалчының чечен делегейи	Төөгү-хронологтуг, проблема-тематиктиг

ТӨРЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ ЭРТЕМИН ӨӨРЕДИРИНИҢ СИСТЕМАЛЫГ КУРУЗУ

V – IX КЛАССТАР

Бурунгу бижимел тураскаалдар. Күлтегин. Күлтегинге тураскааткан биче бижик. Өөк-Туран көжээзинде бижик.

Ю.Ш. Кюнзегеш «Означенное суурдан тывылган тураскаал».

Улустуң аас чогаалы

Маадырлыг тоол (эпос). «Танаа-Херел», «Бокту-Кириш, Бора-Шээлей», «Тон-Аралчын хаан». Тоолдар. Дириг амытаннар дугайында тоолдар. «Чеди иелиг Чес-Мыйыс», «Кускун биле үгү».

Хуулгаазын тоолдар. «Тос оолдуг Доктагана кадай», «Тос шилги аytтыг Өскүс-оол».

Анаа тоолдар. «Чанғыс ой аytтыг үш алышкы», «Балыкчы Багай-оол».

Тоолчургу чугаалар. «Ай, хүн», «Үгөр канчап дээрже үне бергенил», «Кижи канчап эн-не күштүг амытан болганыл», «Чеди-Хаан сылдыс», «Күскениң чылга киргени», «Үттүг-Хая дугайында тоолчургут чугаа», «Хайыракан дагларының дугайында».

Төөгү чугаалар. «Амыр-Санаа дугайында төөгү чугаа», «Кыры сөөгү», «Теве-Адар», «Хөөмейлээр Бүдүкпен».

Үр болгаш кожамык. «Кадарчы», «Тооруктуг долгай таңдым», «Хандагайты», «Межегей», «Очаландан кедилерин», «Алды баштыг Кара-Дагны», «Өдүген-Тайга», «Чашпы-Хем».

Өтөй ыры.

Кожамыктар. (Кожамыктарны чер-чер аайы-бите онзагайын көрүп шилиир.)

Үлөгөр домактар болгаш чечен сөстер. Тывызыктар. Алгыш-йөрээл. Хам алгыштары, оларның онзагайы (шилиир).

Проза

Авторлуг тоолдар. С. Сарыг-оол «Агар-Сандан ыяш», К.-Э. Кудажы «Кым эн ажыктыгыл?», С. Сүрүн-оол «Карактар дугайында маргылдаа», М. Эргеп «Хек чүге ыраажы болганыл?», «Чартык арбай», В. Серен-оол «Каң-кыс» (үзүндүлөр шилиир), Ч. Чүлдүм «Тарааның тывылганы», «Алдан-маадырлар дугайында чоннуң тоолчургу чугаалары» (шилиир).

С. К. Тока «Карғыга чорааным», «Араттың сөзү» (эгелерни шилиир). И. У. Бадра «Ужудукчу Кидиспей». С. А. Сарыг-оол «Белек», «Олла Маскаждык», «Ангыр-оолдуң тоожузу» (романдан эгелерни шилиир), «Соругга». С. Б. Пюрбю «Эргеппей дугайында тоожу». Л. Б. Чадамба «Аян-чорук» (эгелерни шилиир). К.-Э. К. Кудажы «Тараа», «Кызыл-Бөрттүг», «Таңды көжии» (эгелерни шилиир), «Степан Сарыг-оолдуң плантациязы». О. К. Саган-оол «Эжишкителер», «Арат чоннуң мурнундан» (эгелерни шилиир), «Найырал». О. О. Сувакпитет «Альт чарыжы», «Буюнның сергези». С. С. Сүрүн-оол «Ус-кушкаш», «Озалааш хем» (эгелерни шилиир). Е. Т. Танова «Иениң салым-хуузу» (эгелерни шилиир). С. О. Тамба «Амыргалаар» (эгелерни шилиир). М. Б. Доржу «Дайынныг кино көргеш». А. А. Даржай «Онгар», «Он рубль». М. С. Эргеп «Өдүгенде чайлаг». Ф. Ш. Сеглеңмей «Тын дээш демисел» (эгелерни шилиир). М. Б. Кенин-Лопсан «Хайыралыг Калчан-Шилгим» (эгелерни шилиир). К. Д. Чамыяң «Ханы дазыл» (эгелерни шилиир). Ч. Ч. Куулар

«Шораан» (эгелерни шилиир), Х.М. Ойдан-оол «Эзир». М.М. Дуюнгар «Авамның тону», «Хлеб». Б.Д. Хөвеңмей «Чүү болганыл?». И. Иргит «Эргим Уля угбай». Ш.М. Суваң «Чээн оол», «Азыранды», «Кара-Баштыг». Э.Л. Донгак «Мөнгө ыр». Н.Ш. Куулар «Аңнаашкын соонда болчаг». М.А. Күжүгет «Азыранчып чорааш...». М.Б. Ховалыг «Ыңдыктаан тук».

Фантастиктиг чогаалдар. Ш.М. Суваң «Хүн-Херелден аалчылар» (үзүндүлөр), «Кижи-бүрүс» (эгелерни шилиир). Н.Ш. Куулар «Танаа-Херелдин чуртунда» (эгелерни шилиир).

Шулук чогаалы

С.А. Сарыг-оол «Херээжен», «Саны-Мөгө» (эгелерни шилиир), «Алдан-маадыр», «Маадыр Чүргүй-оол», «Күс», «Улуг-Хемим» (эгелерни шилиир), «Авамның ынак оглу», «Чаагай ўе». С.Б. Пюрбю «Чечек», «Кара-Сугт», «Тулчуушкунче», «Кызыл кош», «Ынак Тывам», «Төрээн дылымга», «Хайыракан», «Белек». В.Л. Эренчин «Дөнен-Шилгим», «Кадарчы уруг», «Тере-Хөл». М.Ы. Идам-Сүрүн «Союспан». Л.Б. Чадамба «Ак-көк хемнер». М.Б. Кенин-Лопсан «Хүттүң ужары». Ю.Ш. Кюнзегеш «Чөөн чүктүң кижизи мен», «Көк-Эл», «Багырның хылышы», «Сиген шөлүнгө», «Эзимде», «Дыт», «Арат оглу ужуп үнген». А.А. Даржай «Авамга чечээм» (боодал сонет), «Бурунгунун изи-биле» (кызыра шилиир), «Авамга», «Тыва дылым», «Өгге йөрээл». О.Ө. Сувакпит «Сат Бүрзеккей дугайында баллада», «Ыылар», «Россияга алдар», «Кечил-оолдуң солдаттары», «Арзылаң биле Пар». С.С. Сүрүн-оол «Ырла, Хемчик», «Альт биле Оор». М.Өлчей-оол «Үш чүве кара», «Үш чүве дошкун», «Үш чүве дудуу». С. Молдурга «Амытаннар чылы». К.-Э.К. Кудажы «Маргылдаа». Е.Т. Танова «Кулун». С.В. Козлова «Альтыг-шеригжикис». И. Кузнецов «Эки-турачы тыва кыстар». З.А. Намзырай «Дуруялтыг шөл», «Авам мени манап орап», «Аяк хээлиг Тыва чуртум». М.Б. Доржу «Аас чогаал», «Экии, Тывам!». В.С. Серен-оол «Өгже чалага». С.Серен «Ном биле портфель». А.Үержaa «Ие дылым», «Ажыл», «Үш чүс харлыг кускуннуң чагыы». Э.Б. Мижит «Сүбедей». М.А. Күжүгет «Бак сагыш башка халдаар». И. Иргит «Көжээ дажы». Л.Х. Иргит «Теве». А.Х-О. Ховалыг «Үш үне». Р.Д. Лудуп «Улаастайга», «Таваар, маажым бадып келгеш...», «Чавыс-чавыс көжүп чоруур булуттарлыг...».

Шии чогаалы

В.Ш. Көк-оол «Чаргы», «Хайыраан бот», «Самбажык». С.А. Сарыг-оол «Чечен биле Белекмаа». Е.Т. Танова «Илбилиг согун», К-Э.К. Кудажы «Он бир». Э.Л. Донгак «Буянныг амьтандар».

Немелде номчулгага хереглээр чогаалдарны программа тургузукчулары шилип алыр.

X–XI класстар (үндэзинниг кезээ)

Проза.

С.К. Тока «Араттың сөзү» (шилдиттинген эгелер). С.А. Сарыг-оол «Аңгыр-оолдуң тоожузу» (шилдиттинген эгелер). И.Ү. Бадра «Арзылаң Күдерек» (шилдиттинген эгелер). О.К. Саган-оол «Дөспестер» (шилдиттинген эгелер). М.Б. Кенин-Лопсан «Чүгүрүк Сарала» (шилдиттинген эгелер), «Буян-Бадыргы» (шилдиттинген эгелер). С.С. Сүрүн-оол «Ногаан ортулук» (шилдиттинген эгелер), «Тывалаар кускун» (шилдиттинген эгелер). К.-Э.К. Кудажы «Уйгу чок Улуг-Хем» (шилдиттинген эгелер). Е.Т. Танова «Дошкун чылдарның чазы» (шилдиттинген эгелер). Э. Л. Донгак «Эрги хонаштар» (шилдиттинген эгелер). М.Б. Көжелдей «Төрээн чурттан ыракта» (шилдиттинген эгелер). Ш.Д. Куулар «Баглааш» (шилдиттинген эгелер). М.Б. Доржу «Даг эзири». З.С. Байсалова «Татьянаның салымы». В.Б. Монгуш «Каткы бажы каткан эвес» (1-2 чогаал шилиир). В.У. Хомушку «Мончарлыг кижи» (1-2 чогаал шилиир). Ш.М. Суван «Хоорай ыттары». М.М. Дуюнгар «Чалбак-Мыйыс». Э.Б. Мижит «Дугуй», «Аъттыг кижи», «Кыйги», «Кайда сiler?». Ч. Галсан «Дошкун чылдарның тоожузу» (шилдиттинген эгелер). З.С. Байсалова «Татьянаның салымы».

Шүлүк чогаалы.

С.А. Сарыг-оол «Алдын-кыс», «Чагаа», «Чараш карак», «Ынакшыл», «Аалда час», «Байлак чуртум», «Үрезинчигеш», «Өскүстүң чалбарыы». С.Б. Пюрбю «Чайлаг», «Чүректерни дүймединтер чангыс сөс дээш...», «Пушкин шөлүнгө». «Чуртталганың аялгазы», «Белек», «Күсүк сесерликке», «Ак-көк дээр дег өннүгүү», «Үем болгаш үе-чергем дугайында». С.С. Сүрүн-оол «Көк-көк даглар», «Ак». Ю.Ш. Кюнзегеш «Саргатчай», «Шүлүкчүнүң орнукшулу ыржым, шириин», «Хадын», «Украинага», «Казань», «Дидир-дидир», «Харлыг Саян бажын ажыр»,

«Ожук даштары» (шилиир), «Тожу кижи хоорайда», «Ужуп үндүм». С.Ө. Тамба «Мээн байым», «Амыдырал хеми», «Сөзүм утпа», «Капитан Гастеллога», «Аалдап четсе», К.Ч. Тоюң «Ыраажы қыс», «Көгерим», «Ынакшыл болгаш өлүм». А.А. Даржай «Кижи нүүрү», «Хемнер бирде...», «Игил ызызы», «Дазыл». М.Б. Кенин-Лопсан «Сонеттер» («Төлге» деп номдан шилиир). С.В. Козлова «Чаражын аар», «Ағы», «Сыра». Ч.Ч. Куулар «Шалбаа». М.Б. Доржу «Тыва альттар», «Ава сүдү» (3 лириктиг шүлүк шилилгэ-бile). В.С. Серен-оол «Мээн Тывам», «Сыгыттың аяны», «Аржааның аялгазы». Н.Ш. Куулар «Альт дугайында баллада», «Авам шайы», «Дытка дөмей болуксаар мен», «Четтирдим, мээн төрээн чуртум». А.Үержaa «Ынак-тыр мен», «Хараган», «Хээлер» (3 лириктиг шүлүктери шилилгэ-бile). Э.Б. Мижит «Бойдустун элдээртиглери», «Амыдыралдың онаалгалары», «Кайда сiler?», верлибрлер (шилилгэ-бile), проза шүлүктөр (шилилгэ-бile). В.Б. Монгуш «Каткы бажы каткан эвес» (2 шүлүк шилиир). И.Б. Иргит «Ынакшылдың сүлдези», «Сылдызым сен». Р.Д. Лудуп «Чер-Дээрниң кыйгызы» (2 лириктиг шүлүүн шилиир). А.С. Бегзин-оол «Ачам биле Алаш хемим», «Ачам чагыы», «Философ», «Шүлүктүн төрүттүнери». М.А. Күжүгет «Сеткилим орбазында» (чынындыдан шилилгэ-бile).

Шии чогаалы.

С.Б. Пюрбю «Кызыл үер». К.-Э.К. Кудажы «Долуманың хуулгаазыны». А.А. Даржай «Четкер четкизи». Э.Б. Мижит «Иениң ынакшылы».

Тываның орус дылдыг чогаалчылары (шилилгэ-бile).

Орус болгаш делегей литературазындан А.С.Пушкин, М.Ю. Лермонтов, И.А. Крылов, И. Бунин, А.П. Чехов, Л.Н. Толстой, А.А. Ахматова, М.И. Цветаева, С.А. Есенин, Н.М. Рубцов, И.А. Бродский, В.М. Шукшин (2-ден эвээш эвес чогаалдарны шилиир). Э. Хемингуэй, Д. Лондон, Н. Хикмет, У. Шекспир, О. Хайям, чөөн чүк улузунун поэзиязы (2-ден эвээш эвесчогаалдарны шилиир).

Төрөл аймак чоннарның чогаалдары. Ч. Айтматов, Р.Гамзатов, А. Адаров, Г.Тукай, Б.Дугаров, В.Санги, В.Косточаков болгаш өскелер-даа (2-ден эвээш эвес чогаалдарны шилиир).

Кол литература-төөгүлүг медээлөр

Аас чогаалының төөгүлүг болгаш эстетиктиг ужур-дузазы.

Улустун аас чогаалы. Аас чогаалының дугайында билиг. Аас чогаалын аймактарга болгаш жанрларга хуваары, ооң теориялыг үндезиннери, чечен чогаалдан ылгавырлыг талалары.

Бурунгү бижимел тураскаалдар. Орхон-енисей бижиктериниң чечен чогаал-бile харылзаазы.

Тыва литератураның тывылганы болгаш баштайты базымнары. Тыва литература төөгүзүнүн үе-чадаларга хуваалдазы. Амгы үеде сайзыралы.

Чечен чогаалда кижиниң иштики делегейин илереткени. Чечен чогаалдың уран чүүлдүң өске хевирлери-бile харылзаазы. Уругларның мөзү-бүдүжүнгө болгаш эстетиктег көрүжүнүн хевирлөттинеринге чечен чогаалдың салдары.

Чечен чогаалдың ниитилел амыдыралынга болгаш тус черниң культурлуг амыдыралынга салдары.

Тыва чоннуң чаңчылаан ажыл-амыдыралының, езу-чаңчылдарының онзагайын көргүскени.

Шингээдип алыр кол литература-теориялыг билиглер:

- чечен чогаал – сөстүң уран чүүлү;
- чогаалдың жанрлары;
- чечен чогаалдың хевири;
- чечен чогаалдың утказы;
- чогаал дылының чурумалдыг уран аргалары;
- төөгү-литературлуг хөгжүлде. Литературлуг угланышкыннар болгаш агымнар: реализм, модернизм, постмодернизм (допчуулал);
- суралыг тыва чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-chorudulgazy;
- литературлуг овур-хевир;
- символ;
- психологизм;
- тыва шүлүк тургузунуң онзагайы. Шүлүк тургузунга хамаарыштыр тыва аян-хөөн. Авторларның чаа тывыштары;
- делегей поэзиязындан үлөгерлээн шүлүк тургузуу;
- тыва чогаал критиказы, ооң эрткен оруу, амгы үеде байдалы;
- очулга ажыл-chorudulgazy.

X–XI класстар (филологтук профильдиг угланышкынныг)

Проза жанры болгаш литература-критиктег ажылдар

С.К. Тока «Араттың сөзү» (шилдиттинген эгелер), «Дөңгүр-оол».

Д.С. Куулар «Историко-литературные аспекты в творчестве С.Тока». М.А. Хадаханэ «С.Тока и тувинская проза».

С.А. Сарыг-оол «Ангыр-оолдуң тоожузу» 1-ги, 2-ги номнар (шилдиттинген эгелер). «Алдан дургун» (шилдиттинген эгелер).

«Народные традиции, обычаи и обряды в романе С.А. Сарыг-оола «Ангыр-оолдуң тоожузу» (материалы НПК, посвященной 45-летию со времени издания романа и 45-летию осуществления его перевода на русский язык). Д.С. Куулар «Салым-чаяанның күжү».

И.Ү. Бадра «Арзылаң Күдерек» (үзүндүлер эгелерни шилиир), «Ужуудукчу Кидиспей» (шилдиттинген эгелер).

О.К. Саган-оол «Дөспестер» (үзүндүле эгелерни шилиир), «Төрээн кижилер» (шилдиттинген эгелер).

М.А. Хадаханэ «Литературная Тува».

М.Б. Кенин-Лопсан «Чүгүрүк Сарала» (романдан шилдиттинген үзүндүлер), «Тениң самы» (шилдиттинген эгелер), «Буян-Бадыргы» (романдан эгелерни шилиир).

З.Б. Самдан «Духовные зерна десятилетия». “Чүгүрүк-Сарала” – тыва чогаалдың баштайгы романы. “Настигающий птицу – первый роман тувинской литературы”. Сборник документов.

С.С. Сүрүн-оол «Ногаан ортулук» (үзүндүлер эгелерни шилиир), «Авазынга даңғырак», «Тывалаар кускун» (шилдиттингенэгелер).

Д.С. Куулар «Кижи, бойдус болгаш үе дугайында тоожу».

У.А. Донгак «Тыва кижи, тыва амыдырал болгаш чуртталганың мөнгө сырныны. (С. Сүрүн-оолдуң сөөлгү романы «Тывалаар кускунга» хамаарыштыр).

К-Э.К. Кудажы «Уйгу чок Улуг-Хем» (I–IV томнардан шилдиттинген үзүндүлер), «Танды кежии».

М.А. Хадаханэ «Беседы с К-Э. Кудажы», «Почерк мастера».

Роман-эпопея дугайында литература-сайгарылгалыг ажылдар.

Е.Т. Танова «Дошкун чылдарның чазы» (шилдиттинген эгелер), «Кара-Бай» (шилдиттинген эгелер).

Э.Л. Донгак «Эрги хонаштар» (шилдиттинген эгелер), «Сыын чады» (шилдиттинген эгелер), «Эрлик оранкиргеш келдим» (шилдиттинген эгелер), «Четкөрлерге чагааларым» (шилдиттинген эгелер).

А.А. Даржай «Онгар», «Он рубль».

М.Б. Көжелдей «Төрээн чурттан ыракта» (шилдиттинген эгелер), «Долаан бургандан келген уруг» (шилдиттинген эгелер).

- Ш.Д. Куулар «Баглааш» (шилиттинген эгелер).
М.Б. Доржу «Даг эзири» (1–2 новеллаларны шилилге-бile).
М.Б. Ховалыг «Тывалар делегей шыпшында» (шилиттинген эгелер).
З.С. Байсалова «Татьянаның салымы», «Ховуда хэрээжэн» (шилиттинген эгелер).
В.Б. Монгуш «Каткы бажы каткан эвес» (1–2 чогаал шилиир).
Ш.М. Суваң «Хоорай ыттары», «Хемчик нояны» (шилиттинген эгелер).
М.М. Дуюнгар «Чалбак-Мыйыс», «Мөчек ирей», «Бырланмаа угбай».
Э.Б. Мижит «Дугуй», «Аъттыг кижи», «Кыйгы», «Кайда силер?», «Эжиктер».
Ч. Галсан «Дошкун чылдарның тоожузу» (шилиттинген эгелер).
В.У. Хомушку «Мончарлыг кижи» (1–2 чогаал шилиир).
И.Б. Иргит «Кинчинин сорбузу» (шилиттинген эгелер).
А.К. Калзан «Амгы тыва романның олчалары болгашкарылгалары», «Прозаның ниити байдалы».
- Шүлүк чогаалы**
- С.А. Сарыг-оол «Алдын-кыс», «Чагаа», «Чараш карак», «Ынакшыл», «Аалда час», «Байлак чуртум», «Үрезинчигеш», «Өскүстүң чалбары» (3 шүлүк шилилге-бile).
М.А. Хадаханэ «Слова живые, как люди».
С.Б. Пюрбю «Чайлаг», «Чүректерни дүймединтер чаңгыс сөс дээш...», «Пушкин шөлүнгө». «Чуртталганың аялгазы», «Белек», «Құсқұ сесерликке», «Ак-көк дээр дег өңнүг», «Үем болгаш үе-чергем дугайында» (3 шүлүк шилилге-бile).
А.А. Даржай «Чалча-даа, хөдөл-даа эвес мен...».
С.С. Сүрүң-оол «Көк-көк даглар», «Ак» (3 шүлүк шилилге-бile).
Ю.Ш. Кюнзегеш «Саргатчай», «Шүлүкчүнүң орнукшулу ыржым, шириин», «Хадын», «Украинага», «Казань», «Дидир-дидир», «Харлыг Саян бажын ажыр», «Күс», «Угуулга-даа бол даан, ырым», «Ожук даштары» (шилиир), (3 шүлүк шилилге-бile).
Л.С. Мижит «Шүлүкчүнүң оруу».
С.Ө. Тамба. «Мээн байым», «Амыдырал хеми», «Сөзүм утпа», «Капитан Гастеллога», «Аалдан четсе».

К.Ч. Тоюң. «Ыраажы кыс», «Көгерим», «Ынакшыл болгаш өлүм».

А.А. Даржай. «Кижи нүүрүү», «Хемнер бирде...», «Игил ызызы», «Черим күштәрү», «Дазыл», «Шүлүк – дириг организм», «Шүлүкчүгө» (3 шүлүк шилилгө-бile).

Э.Б. Мижит. «Что тебе нужно, если хочешь жить?».

М.Б. Кенин-Лопсан. Сонеттер («Төлгө» деп номундан2 сонет шилиир).

С.В. Козлова. «Чаражын аар», «Ағы», «Сыра». Ч.Ч. Куулар «Шүлүү сүтсүг».

Ч.Ч. Куулар «Шалбаа», «Ала-Белиг» (3 шүлүк шилиир).

М.Б. Доржу «Тыва аyttар», «Ава сүдү», «Шүлүк бижип олурумда» (3 лириктиг шүлүк шилилгө-бile).

Э.Б. Мижит «Бедик поэтиктиг культураның шүлүкчүзү» (М. Доржунун 70 харлаан оюнга).

В.С. Серен-оол «Мээн Тывам», «Сыгыттың аяны», «Аржааның аялгазы» (3 шүлүк шилилгө-бile).

Н.Ш. Куулар «Айт дугайында баллада», «Авам шайы», «Дытка дөмөй болуксаар мен», «Четтирдим, мээн төрээн чуртум» (3 лириктиг шүлүктөри).

А. Үержaa «Ынак-тыр мен», «Хараган», «Хээлер», «Силер-бile хиним тудуш», «Кадыргылар», «Ногаан айт» (3 лириктиг шүлүк шилилгө-бile).

«Силер-бile мөңгө шагда кады чорууйн...» (Антон Үержааның 50 харлаанынга тураскааткан үндүрүлгө).

Л.С. Мижит «Сеткилдиң чажыт чок илередии» (А. Үержааның «Ынак-тыр мен» деп номунун дугайындасөс).

А.С. Бегзин-оол «Ачам биле Алаш хемим», «Ачам чагыы», «Философ», «Шүлүктүң төрүттүнери».

Э.Б. Мижит «Бойдустун элдээртиглери», «Амыдыралдың онаал-галары», «Кайда силер?», «Чанчылым бе, аарым бе, сагыш-хөнүм саарзыы бе?», верлибрлер (шилилгө-бile), проза шүлүктер (шилилгө-бile).

Ш.А. Монгуш «Уран чүүлдүн аргалары».

М.А. Күжүгет «Кандыг-даа бол, бодум ырым», «Өдээм дүжээр олла чүмүл?», «Адыр, эжик дагжай-дыр бе?», «Сагыш-хөнүм шала ышкаш» (3 лириктиг шүлүктершилилгө-бile).

В.Б. Монгуш «Каткы бажы каткан эвес» (2 шүлүк шилиир).

И.Б. Иргит «Ынакшылдың сүлдези», «Сылдызым сен».

Р.Д. Лудуп «Өртемчейде бүгүчүве назы-харлыг...», «Чер-Дээрниң кыйғызы» (3 лириктиг шүлүктөрөн шилиир).

А.К. Калзан «Чаа салгалдың шүлүкчүлери». Н.Ш. Куулар, М.А. Күжүгет «Амгы тыва шүлүктүң сайзыралы».

Н.Ш. Куулар, М. Күжүгет. Амгы шүлүк тургузуу.

Ч.Галсан (Төрээн чурт дугайында 2-3 шилилге-бите шүлүктөр).

Шии чогаалы

С.Б. Пюорбю «Кызыл үер». К-Э. К. Кудажы «Долуманың хуулгаазыны». А.А. Даржай «Четкер четкизи». Э.Б. Мижит «Иениң ынакшылы», «Чиргилчиннер». В.С. Серен-оол «Күдер аңчы». Ч.Ч-Д. Ондар «Төнмээн дайын».

Тываның орус дылдыг чогаалчыларының ажыл-чорудулгазы (шилилге-бите).

Орус болгаш делегий литературазындан

А.С.Пушкин, М.Ю. Лермонтов, И.А. Крылов, И. А.Бунин, А.П. Чехов, Л.Н. Толстой, А.А. Ахматова, М.И. Цветаева, С.А. Есенин, Н.М. Рубцов, И.А. Бродский, В.М. Шукшин (2-ден эвээш эвес чогаалдарны шилиир).

Э. Хемингуэй, Д. Лондон, Н. Хикмет, У. Шекспир, О. Хайям. Чөөн чүк улузунун поэзиязы (2-ден эвээш эвесчогаалдарны шилиир).

Төрел аймак чоннарның чогаалдары Ч. Айтматов, Р. Гамзатов, А. Адаров, Г. Тукай, Б. Дугаров, В. Санги, В. Косточаков болгаш өскелердаа. 2-ден эвээш эвес чогаалдарны шилиир.

Литература-төөгүлүг кол медээлөр

Тыва литература болгаш төөгү. Чечен чогаалда кижиниң иштики делегейин илереткени. Чечен чогаалдынуран чүүлдүң өске хевирлеребиле харылзаазы.

Чечен чогаалдың нийтилел амыдыралынга болгаш тусчерниң күльтурлуг амыдыралынга салдары. Тыва чоннуң чаңчылчаан ажыл-амыдыралын нэзу-чаңчылдарының онзагайын көргүскени. Уругларның мөзү-бүдүжүнгө болгаш эстетиктиг көрүжүнүң хевирлөттөринге чечен чогаалдың салдары.

Улустуң аас чогаалы. Аас чогаалының дугайында билиг. Аас чогаалын аймактарга болгаш жанрларга хуваары, оон теориялыг

үндезиннери, чечен чогаалдан ылгавырлыг талалары.

Аас чогаалының төөгүлүг болгаш эстетиктиг ужур-дузазы. Бурунгы бижимел тураскаалдар. Орхон-Енисейбижиктериниң чечен чогаалбилие харылзаазы.

Тыва литератураның тывылганы болгаш баштайгыбазымнары. Тыва литература төөгүзүнүң үе-чадаларга хуваалдазы. Тыва чечен чогаалда литературлуг угланыштыннарың чамдық демдектери.

Амгы тыва литератураның Россия төөгүзүнде «чылыгышкын», «эде тургузуушкун» деп болуушкуннар-билие харылзаазы. «Чогаалчы болгаш эрге-чагырга» деп билишиккин. Чогаадыкчы дилээшкіннер.

Литература критиказының сайзыралы.

ЧИЖЕК ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫН

5 КЛАСС

Кирилде кичәэл (1 шак)

Чечен чогаалдың янзы-бүрү хевирлеринге чогаалчы кижинин амыдырал дугайында бодаашкыннары, угаадыглары болгаш хамааты туружу илерээн турар дээрзин өөреникчилерге билиндирир. Чечен чогаалдың ылгавырлыг демдектери болур уран-чечен аргалар дугайында болгаш оон эстетиктиг үнезиниң дугайында тайылбыр бээри.

Нийтилелгэ болгаш кижилиерниң амыдыралынга чечен чогаалдың ужур-дузазының дугайында чугаа. Чечен чогаалга эрткен, амгы болгаш келир үлерни чуруп көргүзериниң онзагайларын тайылбырлаары.

Ном дугайында чугаа. С.А. Сарыг-оолдуң ном деп шүлүүнде «улуг, мерген, чаагай чырык угаанныглар-билие кады чурттаарынга хөрек», «кугаан билиг далайы – ном» дээн сөстерин сайгарары. Номну канчаар чогаадып, парлаарынга белеткеп, үндүрериниң дугайында эгэ билиглерни бээри. Номнуң тургузукчулары: автор, чурукчу, редактор, корректор, өрүкчү болгаш оон-даа өскелер дугайында чугаалап, 5-ки класстың өөредилгэ номуунуң тургузуу болгаш утказын кысказы-билие тайылбырлаары.

Ю. Ш. Кюнзегеш «Сиген шөлүнде» (1 шак)

Шүлүктө күш-ажыл темазын болгаш тыва көдээ амыдыралдың советтик үеде чаартылгазын чырытканы. Колхоз, колхозчу, бригада деп

сөстерниң утказын, эрткен үе-бile холбап, өөреникчилерге тайылбырлаары. Деннелгелерни ажыглаанының чедимчелии. Чайтың күшәжылчы хұннұң канчаар эртип бар чыдарын онзагай чараш чуруп көргүскени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: ширтек, сырыйп, карбап, шалыш, көгәэр, богаа кадырып, бир шин.

С.А. Сарыг-оол «Эдер амытаннар» (“Аңғыр-оолдун тоожузу” деп тоожудан эге) (1 шак).

Әгеде бойдус биле кижилерниң амыдыралының сырый харылзаазын болгаш көшкүн тыва амыдыралдың чурумалдарын көргүскени. Ҙылдың үезиниң айы-бile эдер амытаннар – күштарның ырлажып кәэрин тодаргайлап бижәэни. Ук чугааларның киқизидилгелиг болгаш амыдыралчы утказы.

Чогаалда овур-хевирлер. Қырган-аваның овуру. Маадырның соңуургаачал, эскериичел аажы-чазын чурааны.

Дылының уран-чечени. Улустуң аас чогаалының хевирлерин канчаар ажыглааны.

Словарь-фразеологтуг ажыл: сарыг-бүрү, чаак тырта бәэр, куруяк чай, шай согаажы, челе, бүлгәэр, хептелдир, молдурук.

Чогаал теориязы. Деннелге дугайында билиг (1 шак).

Немелде номчулгага сүмеләэн чогаалдар:

С. Пюробю «Эртен».

Ю. Кюнзегеш «Төрәэн чуртумнұң хұнұ».

О. Сувакпит «Тываның күзү».

Б. Ринчен «Күскү хову» (моол дылдан очулға).

I кезәэ. Эгээртінмес әртіне-байлак – аас чогаалы

Чогаал теориязы. Аас чогаалы – эрте-бурунгунұң сағыш-сеткил күльтуразының шығжамыры. Аас чогаалының тывылғаны, нептерәени, хевирлери, ужур-дұзазы (1 шак).

Аас чогаалының біче жанрлары. Уруглар аас чогаалы: өпей ырлары, көгүдүглер, оюн үдәэн чугаалар, дүрген чугаалар, узун-тыныш, тывызықтар, үлегер домактар.

Тоол – аас чогаалының бир хевири. Тоолдун хевирлери, темаларының хөй янзылыы. Тоолдарның chanчылчаан әгези болгаш төнчүзү, өөредиглии болгаш амыдыралчы үндезини. Тоолдарның

уран-чечениниң онзагайы.

Уран چүлдүң өске хевирлери-бile харылзаазы.

Сураглыг тыва тоолчулар. Оларның намдары. Тыва тоолдарның кол чыындылары, оларны тургусканының төөгүзү.

Анаа тоолдар

«Балыкчы Багай-оол» (1 шак).

Аас-кеjик дугайында чоннуң күзел-бодалы, шынның тиилээринге оларның бүзүрели. Багай-оол биле Алдын даңғынаның овур-хевирлери. Хааннарның болгаш ламаның чазый-чилбизин, кара са-гыштыын көргүскени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: шавылыг, сагыл-саңмарлыг, шо, хүрүм, төре, сандан, хылдың кырында, бижектиң бизинде.

«Чаңгыс ой аyttыг үш алышкы» (1 шак).

Бөдүүн чоннуң тывынгыр, сагынгыр, кижиzиг чоруун үш алышкының овур-хевирин дамчыштыр илереткени болгаш оларның амыдыралын көргүскени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: ээремчик, ширтек, байбың, ушкажып-диргелип, коя, билигжи улус, аржан-коржаң арага,, айга-тойга, чоржакталган дош, карачал кижи, паштың арагазы.

Дириг амьтанинар дугайында тоолдар

«Чеди иелиг Чес-Мыйыс» (1 шак).

Тоолдуң утказының «Аваларның сөзүн дыннаваска – азарының демдээ, улугларның сөзүн тооваска – улчуурунун демдээ» деп үлегер домак-бile каккылажып турары.

«Кускун биle Үгү» (1 шак).

Тоолдуң идея-темазы. Ооң киржикчилериниң овур-хевирлерин дамчыштыр хөөрем, мактанаңкы чорукту кочулап, буруу шапканы.

Тоолдуң уран-чечени, диалогтарның ажыглалының онзагайы.

Хуулгаазын тоолдар

Хуулгаазын тоолдарның социал-төөгүлүг үндезиннери. Оларда мөзү-шынар темазын, кижииниң күштеринге, билингэ бүзүрелди көргүскени.

«Тос оолдуг Доктагана кадай» (1 шак).

Тоолда эртем-билигнин, ону шын ажыглаарының амыдыралга хөректиин көргүскени. Кижилериниң чаңгыс эви, быжыг тура-соруу болгаш демнег күжениишкеннери кандыг-даа бергелерни ажып эрте бээр

деп идеяны илереткени.

Словарь-фразеологтүг ажыл: харбап-шүүрөп, муңзавас, талхөвээ кызытпа, дизе, олбук-кудузун, хоо-домбуга, альт-бажы очурлуг, баарыыл, тос айлык чер, ширээ, караамның шоо, дадаазын.

«Тос шилги альттыг Өскүс-оол» (1 шак).

Тоолда кижииниң кижиизиг чоруун, күш-ажылга ынаан, ак сет-килдин, шынчызын алдаржытканы. Хааннарының алыхсак-чиксээн, каржызын, карачал кижилерге багай хамаарылгазын, бот тогдунарын көргүскени.

Словарь-фразеологтүг ажыл: хоо, маак, кода-сүме, хаа, дапсы чаныы, дүл, шивишкин, таңмак, колду.

Үлегер домактар болгаш чечен сөстер (2 шак).

Үлегер домактар болгаш чечен сөстерде кижииниң амыдырал-чуртталгазының дугайында тыва улустун үзел-бодалының илерээшкени. Үлегер домактарны тема аайы-бile бөлүктээри, оларның тургузуу болгаш ажык-дузазы. Чaa үлегер домактар.

Чогаал теориязы. Үлегер домактар болгаш чечен сөстер дугайында билиг (1 шак).

Үлегер домактарның, чечен сөстерниң дөмей болгаш ылгалдыг талалары, тургузуу, дылының тода, чиге болгаш чечени, сойгалакчы, шоодукчу салдары, идей-эстетиктиг салдарының дээштий. Оларның кол-кол темалары.

Тывызыктар (2 шак).

Тывызыктар – чоннуң чогаадылгазы, тывынгыр угаанының илерээшкени. Тывызыктарның уран-чечени, тема аайы-бile бөлүктээшкени. Чaa тывызыктар.

Чогаал теориязы. Тывызыктар дугайында билиг (1 шак). Тывызыктың тывылганы, тематиказы, дылы, оларның ужур-дузазы.

Оларның ыдарының болгаш тываарының аргалары: ыдары, баажызы, тываары, догааштырыры.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

Алдан ала чылгылыг Алаадай-Мерген.

Ашак биле Парлар.

Баазацайның тоолдары (шилиир).

Ирей, кадай биле Алдын күшкаш.

Тыва улустун тывызыктары.

Тывынарам.

Чоннун чечени (шилиир).

Ч. Таксами «Чалгаа байлан» (очулга, шилиир).

Делегей улустарының тоолдары (очулга, шилиир).

II кезээ. Аас чогаалындан ужукталгаш...

К-Э. К. Кудажы “Кым эң ажыктыгыл?” (1 шак).

Черлик болгаш азырал амытаннарның чугаалажыгларын дамчыштыр оларның ажык-дузазын, аажы-чаңын, ыйт-даажын чогаалчының чечен мерген илереткени. Тоол байдалы биле диригжицилге аргазын ажыглааш, кижилерниң аажы-чаңында мактанаңкы чорукту сойгалааны. Улустун аас чогаалы-бile харылзаазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: сырбык, депшилдир, сая-сая, шиитекекчи, дойтук, чаргычылар, коржаа, эзимниң чингини, черзи, дәэжилери, илби-шиидилиг.

М.С. Эргеп «Чартык арбай» (1 шак).

М.С. Эргептин уругларга бижээн тоолдары. Тоолдуң фольклорлуг үндезини. Кырган-ачазының ийи алышкының дугайында чугаазының өөредиглиг үжур-утказы.

Чартык арбайның үнезин алышкыларның аңғы-аңғы кылдыр хүлээп алганы. Оолдарның овур-хевири, аажы-чаңы.

Чогаалдың бижиттингениниң онзагайы.

Чогаалда тоол болгаш чечен чугаа аяннарын ажыглааны. Мөзүшынар проблематиказын көдүргени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: шоңнап каан арбай, хоолу-чемиш, аштаан кодузу, ёс, хайыралыг, хоор-тараа, аймак, будаңнап болбас.

Ч. Чүлдүм «Тарааның тывылганы» (1 шак).

Чогаалдың идея-темазы, фольклорлуг үндезини. Кайгал эрниң тывынгыр, эрес-дидим чоруунун ачызында, Тывага тарааның канчап тыптып келгенин чедимчелиг дамчытканы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: кадагааты чурт, тодуг-догаа, хоолулуг чөм, кыдыг-кызыгаар даамалдары, соруул, ак-тараа.

С. Сүрүн-оол «Карактар дугайында маргылдаа» (1 шак).

Тоолчургу байдалды литературулуг аргалар-бile ажыглап, чедимчелиг чурууп көргүскени. Аңнарның диалогтарын дамчыштыр мөзүшынар темазын көдүргени. Адыгның овур-хевириниң онзагайы.

Словарь-фразеологтүг ажыл: дастагар, шывыраш, далчыр, хыгайнып, шиидер, карактарын чидидиткеш, чүк быдарады.

М. Эргеп «Хек чүге ыраажы болғаныл?» (1 шак).

Тоолда мөзү-шынар тема дамчыштыр ажы-төлүн диригге каап чоруур иелерни сойгалавышаан, кагдырган ажы-төлдүң авага мөңге, шынчы ынакшылын Хектин овур-хевирин дамчыштыр көргүскени.

Словарь-фразеологтүг ажыл: ийлөп, өскүссүрел, бодарал, хүргүл, чыргалдыг, сырынналдыр, түргедел.

Чогаал теориязы. Авторлуг тоолдар дугайында билиг (1 шак). Авторлуг тоолдарның улустун тоолдарындан ылгалы. Авторлуг тоолдарның бижиттингениниң бот-тускайлаң аяны. Тоолдардан сюжеттерниң, маадырларның, хуулгаазын чүүлдерниң үегерлээшкени. Тыва литературада эң билдингир авторлуг тоолдарның чижектерин кириери.

Немелде номчулгага сүмөлээн чогаалдар:

К.Ч. Тоюң “Самдар-оол биле Бөрү”.

С.С. Сүрүң-оол «Хунажык».

В.Б. Сагаан-оол «Дүктүг-Ары биле Дойду-Кушкаш».

П. Ершов «Мөгөннүүг альтыгаш» (очулга).

О.Ө. Сувакпүт «Арзылаң биле Пар» (1 шак).

Басняның кол тема, идеязы. Арзылаң биле Парның овур-хевирлерин дамчыштыр кижилерниң ажылга хамаарылгазында чөрүлдээни, ажылдың шынарының дугайында айтырыгны көргүскени.

Басняның тургузуу. Дылының уран-чечени.

Словарь-фразеологтүг ажыл: кедизин, амдызызының, делгевит-кен, байгы.

С.С. Серен «Ном биле Портфель» (1 шак).

Басняда бардам, мактаныкчы кижилерни уран-чечен аргалар-бите сойгалап көргүскени. Чогаалда диригжицилгени ажыглааны.

Словарь-фразеологтүг ажыл: чык долу иштиг, доктаал, саавыр, серемчи, баш мээзи.

Л.Х. Иргит «Төве» (1 шак).

Кижилерниң чазый, хоптак чоруун уран-чечени-бите сойгалап көргүскени. Басняның тургузуу, кижизидикчи утказы.

Словарь-фразеологтүг ажыл: мөгөннер, бөрбек, кертиктей, көгженир, ажай Төве.

Чогаал теориязы. Басня дугайында билиг (1 шак).

Басняның тургузуу. Кол маадырларның овур-хевирлерин чуруурунун аргазы. Дылының уран-чечени. Тыва литературада басня бижип чоруур чогаалчылар. Делегейде сураглыг басня чогаадыкчылары.

Немелде номчулгага сүмөлээн чогаалдар:

В.Л. Эренчин «Ийи өңнүк».

Ю.Ш.Кюнзегеш «Үгү биле Койгун».

С.С. Сүрүн-оол «Адан биле Шил».

М.Б. Доржу «Кымысскаяк».

И.А. Крылов «Каарган болгаш Дилги».

III кезээ. Чаштар делегейинин көрүнчүү

Л.Б. Чадамба «Аян-чорук» (3 шак).

«Аян-чорук эгелээн», «Ужар», «Кайгамчык-ла», «Азас»

Л.Б. Чадамбаның уругларга чогаалдары. Тоожунун идея-тематиказы. Кол маадырлар Марат Агбаанович биле Чаңчаар ирейиниң овур-хевирлеринин онзагайы. Бичии уругларның овур-хевирлери. Улустун аас чогаалы-билие харылзаазы, уран-чечени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: пароход өртээли, теплоход, хүн чүгүрүү, оон садызынга, аскымнаан, рация, катерлер, моторлуг хеме, хемчи, дизиглиг сал, сын бажы, хемниң адырыктары, лилия чечектери, сүт-бараан фермазы.

Чогаал теориязы. Эпитет дугайында билиг (1 шак).

О.К. Саган-оол «Эжишкiler» (1 шак).

Чечен чугаада феодалдыг Тывага бичии хөлечик уругларның берге амыдыралы. Оларның эп-найыралы, бот-боттарын деткижери. Төмүрнүн, Маадырның овур-хевирин чуруп көргүскени.

Пейзажтың чогаалдың идея-тематиказын илередиинге ужурдузазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: мээс, шончалай, шыдажырының са-вазы, эриин ажа берген, тевии, карбаш, савааш, хевирип алгаш, караа шуруланы берген, чоннуң чоон оруу, амыдыралдың чалгыглары, эки эштиишиккін.

Чогаал теориязы. Пейзаж дугайын билиг (1 шак).

О.Ө. Сувакпит “Альт чарыжы” (1 шак).

Тыва кижиниң айтка хамаарылгазын авторнуң бичии оолдуң овурхевириң дамчыштыр илереткени. Оолдуң айт чарыжынга төлептүг киржилгезин, оон психологиягүй байдалын чогаалчының чедимчелиг дамчытканы.

Словарь-фразеологтүг ажыл: чүгүрүк айттарны соодуп, айт мункчузу, комдуландыр соодуп каан айт, ревсомолчулар, айт чазакчызы, мунгаш-дын, агаарга үргүдүп.

М.С. Эргөп «Өдүгенде чайлаг» (4 шак).

«Дүнеки коргуушкуннар», «Ыйыктыг чаңчыл», «Бүгү кежик – Чер-Иеде», «Изиг маргылдаалыг кичээлдер», «Альттаныптым».

Тожу чонунуң бир янзы амыдырал-чуртталгазын, оларның чурттап туарар черинге кайгамчык солун ужурадарны, иви мал ажаарының онзагайын, чажыттарын чуруп көргүскени. Иви малдың өске малдардан ылгалды.

Бичии уругларның психологиязын чогаалчының чуруп көргүскени. Найырал темазы.

Чогаалдың уран-чечени, дылының онзагайы.

Словарь-фразеологтүг ажыл: молчурутурал туарар, даргый, чамдовурак, ыйыктыг чаңчыл, мунчулуп, порт, мынды, чары, эдер, таспан, шулун.

Ш.М. Суван “Кара-Баштыг” (2 шак).

Чечен чугааның төөгү-бile харылзаазы. Тыва аймактарның ол үеде амыдырал-чуртталгазы, байдалы. Авторнуң Кара-Баштыгның эрес-маадырлыын, дидим, тывынгыр чоруун көргүскени. Чогаалдың амгы өзүп орар салгалга дээштии, кижизидикчи утка-шынары, дылының уран-чечени.

Словарь-фразеологтүг ажыл: доскуул, хараалга туары, хайгыыл, падар аяк, кестик, чаа-чалбаа, чаваа, негей, хылыштар, оваа, хадың тозу, чиирбей.

Р.Д. Лудуп “Таваар, маажым бадып келгеш” (1 шак).

Шүлүктө лириктиг маадырның чашкы үезин сактыышкын дамчыштыр илереткени. Кулуннуң овур-хевириңин онзагайы. Дылдың уран чурумалдыг аргаларының шүлүктүң идеязын дамчыдарда ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтүг ажыл: шалбалапкаш, шаар дээр, онуун, алаң кайгап, туман-шан, ала-чайгаар, ыстаар.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

Б.Д. Хөвөнмей «Адазының айбызынга».

Ф.Ш-Х. Сегленмей «Нина Салчак каникулда».

О.Ө. Сувакпит «Тывынгыр оол», «Ногаан таңыныл».

С.С. Сүрүн-оол «Дагын таныжылга».

М.С. Эргеп «Өдүгендө чайлаг».

Ш.М. Суваң «Медээ».

А.П. Гайдар «Витя Малеев школада болгаш бажыңында» (очулга).

Д. Дефо «Робинзон Крузонун ужурадары» (очулга).

IV-кү кезээ. Хуулгаазыннар делегейи

Чечен чогаалда фантастиканың делегейи. Авторнун бодалын фантастика дамчыштыр илередириниң аргалары. Фантастикиг литератураның онзагайы, идея-тематиказының хөй талалыы. Тыва литературада фантастикиг чогаалдарның тыптып, сайзырааны.

Ш. М. Суван «Хүн-Херелден аалчылар» (тоожудан эгелер) (3 шак).

Тоожуда эртем-техниканың хөгжүлдезин көргүскени, сюжеттиң хөгжүлдезинге фантастика элементилерин ажыглааны. Кол маадырларның аттарының онзагайы, оларның чуруттунганы, чогаалдың уранчечени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: Черликтөр планетазы, Хүн-Херел деп сыйдыстың чурттакчылары, “тавак”, чөләэш-монитор, галактика, агаар көжегези, космос корабли.

Н.Ш. Куулар «Танаа-Херелдин чуртунда» (тоожудан эгелер) (3 шак).

Чогаалда эрткен үеже аян-чоруктуң уругларның хар-назынынга дүүштүр чогаадыкчы кылдыр бижиттингени. Маадырларның аян-чоруунун үезинде ужурашкан маадырларын болгаш оларның солун, элдептиг ужурадарын уран-чечени-бile көргүскени. Тыва тоолдуң төөгүзүн чогаалчының бир янзы тайылбырааны.

Словарь-фразеологтуг ажыл: өңгейип, бир кулаш, чеп, шалбалап, дөскелчок, айман калган, күткүткен, сыртая берген, турнуккан, улуг аас этпе, амдан-сүүзүн, кожаалар, денгерлер, ара-албатызы, чаачалбак, чыышкын баары, сүрлүг, үре-салгалы, мон дег, бағана, чер

бите дээрниң шашпылгазы, бараскан, одучу, ўе машиназы, тайбың доктаадыкчызы, авыдай, ызыгуур салгаан, албаты чону, адаанчызы, чөвүлекчилер, өргээ, шивишкиннер, Тенгис далай, хаалар, доскуулчу, сүргүнчүлөр.

Э.Л. Донгак «Буяныг амытаннар» (2 шак).

Шиинде «Кижи болгаш бойдус» деп теманы бир янзы кылдыр көргүскени. Аңчы кижииниң болгаш дириг амытаннарның овурхевирлериниң чуруттунганы, дылының уран-чечени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: сувай мыйгак, идеңгизинден, ээги кадары, үш илиг, ижээн, идээледир, егеръ, төтчеглекчи, сегит бажы, торгады.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

Б.Д.Хөвөнмөй «Марска чедер частым».

М.К. Өлчей-оол «Хөөрээрниң чугаалары».

А. Ондар «Октаргайга ужурадар».

Э. Распэ «Мюнхаузенниң ужурадары» (очулга).

V-кү кезээ. Ыңдыхтарым...

Тыва чогаалдарда төрээн черинге, төрээн дылынга ынакшылды, хумаганы, чоргааралды илереткени.

О.Ө. Сувакпит «Россияга алдар» (1 шак).

«Россияга алдар» – О. Сувакпиттиң баштайгы хамааты хөөннүг, сурагжаан чогаалы. Россияның делгем, өндүр-бедин, оон буянынын чогаалчының илереткени. Россия болгаш Тываның аразында найырал, төрээн чурт дээшчоргаарал, ону камгалаарынга белени. Төрээн чуртка ынакшылды, патриоттук сеткил-сагышты илереткени. Шүлүктүң бижиттинген аянының онзагайы, тургузуунуң ылгавырлыг талалары.

Словарь-фразеологтуг ажыл: дип, ылыйткан, чычаан, эрге бүрүн дөң.

С.Б. Пюрбю «Ыңак Тывам» (1 шак).

Шүлүктүң идеялиг утказы. Авторнуң төрээн Тывазын улуг делгем чурттуң өске черлери-бите дөмөйлээни, өскен чериниң –Тывазының лириктиг маадырга эргим болгаш чоок болганы. Төрээн черинге чоргааралын, ацаа ынакшылын уран-чечен аргалар дамчыштыр чуруп көргүскени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: хилиң ышкаш, энчек, кожааладып ка-

астанган, сұнезин, оңмас алдар, алғап-йөрәп, ажай-буурул, ағы-қаңғы.

А.Үержаа «Ие дылым» (1 шак).

Лириктиг маадырның төрээн дылынга чоргааралын, ынаан илереткени, ону ыдыкшыдып чураанының күштүү. Шүлүктүң бижиттингениниң онзагайы. Дылдың уран-чечен аргаларын ажыглааны. Бижиттинген аяны, хөөнү.

Төрээн дыл дугайында өске авторларның шүлүктери.

Словарь-фразеологтуг ажыл: ыдыкшылдыг қызыл тыным, мөңге дыжын, мөңге кижи, шолураажын, сымыраныын.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

С.Б. Пюорбю «Россияга йөрәэл».

Ю.Ш.Кюнзегеш «Россияның ырлары»

С.Б. Молдурга «Тыва кижи».

Н. Ш.Куулар «Азия төвүү».

О.К. Түң-оол «Тыва чонум».

С. . Щипачев «Тыва өңүнүктеримге» (очулуга).

VI-гы кезээ. Тиилелгениң сылдыстары...

Тыва эки турачыларның Ада-чурттун Улуг дайынының чылдарында маадырлыг чоруктарын чогаалчыларның алдаржытканы.

С.А. Сарыг-оол «Маадыр Чүргүй-оол» (2 шак).

Ада-чурттун Улуг дайынынга совет чоннуң хей язы-сөөктеринин, социал аңыларының төлээлеринин бир демниг киржип, улуг шылгалданы тутканын илереткени. Чогаалчының шүлүктүң маадыры – тыва эки турачылардан бир дугаар Совет Эвилелиниң Маадыры деп атты эдилээн Хомушку Чүргүй-оол Намгаевичиниң овур-хевирин чуруп көргүскени. Шүлүктүң дылының уран-чечени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: айылдыг хол, барның-чоктун арасы, бачым хүннер, ыдык, дошкун шылгалда, ийи тала сегиржип аар, когарал чок, карыш-даа чер дайзыннардан арыгланмас.

О.Ө. Сувакнит «Кечил-оолдуң солдаттары» (1 шак).

Шүлүктүң идея-тематиказы. Тыва эки турачы айттыг шериг эскадронунуң капитан Кечил-оолга баштаткан дайынчыларының Ада-чурттун Улуг дайынынга киржилгези, овур-хевирлери. Оларның маадырлыг чоруктарын шүлүктө дамчытканының онзагайы.

Словарь-фразеологтүг ажыл: арын-нүүр, когарал, ачызы, өрттүг халап.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

В. Манаенков «Тыва эки турачылар дугайында баллада».

М.Б. Кенин-Лопсан. «Эки турачы тыва кыстарга».

К.М. Аракчаа «Маадырлыг чоруктуң уламчылалы».

О. Намчылак. «Украин фамилиялыг арат».

С. Маады. «Шумов алышкылар».

М. Сундуй. «Эки турачы айттыг эскадрон» (шилиир).

VI-гы кезээ. Дириг амытаннар делегейи...

Ю. Ш. Кюнзегеш «Эзимде» (1 шак).

Амгы үениң тыва кижизиниң дириг амытаннарга хамаарылгазы.

Шүлүктө дириг амытаннарның амыдыралын уран-чечени-бile чуруп көргүскени.

Словарь-фразеологтүг ажыл: хенче, саадак, күзүрүм, шыргай, мандыры.

С.С. Сюрюн-оол «Ус-кушкаш» (1 шак).

Чечен чугаада мөзү-шынар, найырал темаларын Ус-кушкаш, Шиижектиң овур-хевирлерин дамчыштыр чедимчелиг көдүргени. Чогаалдың кижизидикчи утказы, уран-чечени.

Словарь-фразеологтүг ажыл: шөйбелеп, ужур-чөвүн, албыга бәэр, ажыг-шүжүг, шомук, чижик күштар.

М.А. Күжүгет «Азыранчып чорааш...» (3 шак).

Дириг амытаннар болгаш кижиниң аразында харылзааны уран-чечени-бile дамчытканы. Чечен чугааның идея-тематиказының онзагайы. Чодурааның болгаш анайның овур-хевирлериниң чуруттунганы, чогаалдың ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтүг ажыл: час кадында, хүнезин, балдыр сый-пайн, бачым, ай деп турар, кожа-хелбәэ, кара хөк, бодун чектеп, шыырныгып, хуваанактаан, чарын салган, денгели багай, каразый берген, серт кылынган.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

С. А. Сарыг-оол «Кадарчының ыры».

Ч.Ч. Куулар «Кудурук».

К. Аракчаа «Кара-Ашактың кускуну».

М.С. Эргеп «Өргө бите Дуруяя»

Өөредилгэ чылының дургузунда шээжилээр чогаалдар:

Ю.Ш. Кюнзегеш «Сиген шөлүнде».

О.Ө Сувакпит «Арзылаң биле Пар».

С.А. Сарыг-оол «Маадыр Чүргүй-оол».

О.Ө.Сувакпит «Россияга алдар».

А.Үержaa «Иe дылым»

5-ки класска чогаал өөредириниң шактарының хуваалдазы:

Шупту 70 шак, ооң иштинде:

Чечен чогаалдарны номчуур болгаш сайгарарынга – 56 шак;

Класстан дашкаар номчулгага – 9 шак;

Чугаа сайзырадылгазы – 5 шак.

5-ки класстың өөреникчилиринин кол-кол мергежилдери болгаш чаңчыгар чүүлдери

5-ки классты доозуп турат өөреникчилирниң билир ужурлуг чүүлдери:

- чогаалдың адын болгаш ооң авторун долузу-билир;
- улустуң аас чогаалының хевирлери болур анаа, дириг амьтантар дугайында болгаш хуулгаазын тоолдарны, үлегер домак болгаш чечен сөстерни ылган билир;
- кыска тоолдарны чогаадып шыдаар;
- эпиктиг чогаалдарда кол болуушкуннарны тодарадып, оларның аразында харылзааларын, чөрүлдээлерниң чылдагааннарын тодадыр;
- сөзүгледен өөренген уран-чечен аргаларны тодарадып, оларның ажыглалын тайылбырлап билир;
- шээжи-били өөренген чогаалдарын шын аянныг, тода чугаалап билир;
- өөренген чогаалдарының утказын болгаш ында болуушкуннарны дес-дараалай чугаалап, бөдүүн план тургузуп билир;
- чогаалда чуруттунган маадырларны долузу-били сайгарып шыдаар;
- чогаалдың утказының ангы-ангы хевирлерин (делгеренгей, шилилгелиг, допчулай) чугаалап билир;
- номчаан чүүлүнгө бодунун хамаарылгазын тода илередир;
- өөренген чогаалдарынга аас болгаш бижимел ажылдарны чо-

рудуп шыдаар;

- школа библиотеказының алфавит каталогун ажыглап билир;

6 КЛАСС

Кирилде (1 шак).

«Литература – сөстүң уран чүүлү» деп темага беседа. Өөредилге чылында өөренир чогаалдар-бите допчу танышылга.

I-ги кезэ. Эгээртингес эртине-байлак – аас чогаалы

Тоолчургу болгаш төөгү чугаалар (3 шак).

Тоолчургу болгаш төөгү чугаалар – бурун ада-өгбевистиң эрткен төөгүзүн болгаш күзел-бодалдарын, кожа-хелбээ чоннар-бите харылзалаарын илереткен аас чогаалының бир хевири. Оларның дөмөйлешкек болгаш ангылашкак талалары. Төөгү чугаалар. Төөгү чугаада болууш-куннар боттуг, төөгүгө хамаарылгалыг, болган чери, үези тодаргай. Ол – боттуг барымдааларга үндезилеттинип чогааттынган, бичи хемчээлдиг тоожуушкун тургузулуг аас чогаалы.

Тоолчургу чугаалар

Тоолчургу чугаа фантастиктиг бодалга үндезилеттинип чогааттынар. Чуруттунган болуушкуннарның болган үези, чери билдингес, маадырларның төөгүгө турган-турбааны шынзыттынмас, бичии хемчээлдиг тоожуушкун тургузулуг аас чогаалы.

«Ай, хүн», «Үгер канчап дээрже үне бергенил?», «Кижи канчап эн-не күштүг амытан болганил?», «Чеди-Хаан сыйдыс», «Күскениң чылга киргени», «Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа», «Хайыракан» (3 шак).

Өртемчей, ооң тывылганы, тургузуу болгаш амыдырал дугайында бодалдарның тоолчургу чугааларда илереттингени. Оларның дылының уран-чечени.

«Амыр-Санаа дугайында төөгү чугаа», «Кыры сөөгү», «Теве-Адар». «Хөөмөйлээр Бүдүкпен» (2 шак).

Төөгү чугааларның утказы. Чоннун төрээн черинге хостуг чурттар, ол дээш маадырлыг чоруктар кылыр күзел-бодалдарының илереттингени. Гиперболаның ажыглалының чогаалдарның утка-шынарынга

дүүшкээ. Өөредиглиг болгаш кижизидикчи ужур-дузазы.

Чоғаал теориязы. Тыва тоолчургу болгаш төөгү чугааларны шинчилеп келгени. (1 шак).

«Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока» деп серияның «Мифы, легенды, предания тувинцев» деп номун ажыглап, өөреникчилерге оон кол утказын таныштыраты.

Тыва улустуң ырлары (2 шак).

Тыва улустуң ырларының тывылганы. Оларның темалары, утказы, тургузуу. Кижинин амыдыралынга ырларның ужур-дузазы. Дылының уран-чечени.

Ырларда тыва улустуң амыдыралын, күзел-бодалдарын, харыл-зааларын илереткени, долгандыр турар бойдусту кижиниң авыралдыг ада-иези дег көрүп чорааны: «Тооруктуг долгай Таңдым», «Хандагайты», «Самагалдай», «Межегей», «Өдүген-Тайга», «Чашпы-Хем».

Тыва улустуң ырларында социал хөөннөрни илереткени: арат чоннун дарлакчыларны көөр хөөн чок чоруун көргүскени болгаш аңгы демиселинин чепсээ бооп чорааны: «Алды баштыг Кара-Дагны», «Очаландан кедилерин», “Дөгө -Баары”.

Күш-ажыл, мал-маган, эт-херексел, байыр-наадым, оюн-тоглаа дугайында бодалдарны илереткен улустуң ырлары: «Кадарчы», «Чыраа-Хоор» д.о.ө.

Кожамык (1 шак).

Кожамык – ыр аймааның бир эң нептеренгей хевири. Кожамыктың тывылганы, тематиказы, тургузуу, күүсөлдөзи. Амгы ырлар болгаш кожамыктар.

Чоғаал теориязы. Ыр болгаш кожамык дугайында билиг (1 шак).

Алгыш-йөрээлдер (2 шак).

Алгыш-йөрээлдерниц утказы, тургузуу болгаш темалары. Оларның чоннун ажыл-агыйы болгаш ёзу-чаңчылдары-бите тудуш холбаалыны, улустуң эң-не өндүр күзелдеринин, чүдүлгө-сүзүглелинин, делегей көрүүшкүнүнүн илереттингени.

Алгыш-йөрээлдерниц бөлүктери: алгыштар, чалбарыглар, макталдар. Оларда ажыттынган овур-хевирлер, уран-чечени, дылы. Оларның эрткен болгаш амгы уеде ажыглалы.

Хам алгыштары (1шак).

Хам алыштары – тыва чоннуң шүлүк чогаалының эң-не эртебурунгу хевири, ооң сагыш-сеткил культуразының эртинези, бурунгу узел-бодалының илередии. Тыва хамнарның алыштарының язылары, амгы үеде ажыглалы болгаш кадагалаттынганы.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

Д.С. Куулар, Ч. Куулар «Кыс-Халыыр» (шилиир).

З.Б. Самдан «Чылбыга Айны канчап сыйрыпканыл?» (шилиир)

Тыва улустун ырлары (шилиир).

Тыва кожамыктар (шилиир).

З.К. Кыргыс Тыва улустун алыш-йөрээлдери (шилиир).

М.Б. Кенин-Лопсан Тыва хамнарның алыштары (шилиир).

Авторлуг тоолдар

С.А. Сарыг-оол «Агар-Сандан ыяш» (2 шак).

«Агар-Сандан ыяш» – тыва литературада бирги авторлуг тоол. Агар-Сандан ыяш – Тывага Улусчу хувискаалдың ачызында тургустунган чаа эрге-чагырганың овур-хевири. Тайбың болгаш араатан аннарның овур-хевирлерин дамчыштыр Тывага аңы демиселин тоолда көргүскени. Улустун аас чогаалы-бile сырый харылзаалыны, уран-чечени.

Словарь-фразеологтүг ажыл: айдызалдыг-аңгаралдыг, өкпе-чүрээнге тоннуп, түмен, киленер, ачы-буян, күшкулдур.

Чогаал теориязы. Гипербола болгаш литота дугайында билиг (1 шак).

С.В. Козлова «Аъттыг-шеригжи кыс» (1 шак).

Тыва эки турачы Вера Байлактың амыдыралын чеченчилип чуруп көргүскени. Байлактың дайын шөлүнгө эрес-дидим чоруу болгаш тайбың ажыл-ишке киржилгези.

Словарь-фразеологтүг ажыл: шагжок, артынчактыг, маажым-шөлээн, «кызыл-дустаан», хүндү-ямбы, хайгыыл, чемдик-тудуу, бүлгүртүпкен, хайгыыл, сүрлүг, шишип, дары.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

С. А. Сарыг-оол «Чырык-Мерген Маадыр».

Л. Б. Чадамба «Азас дугайында чугааллар»

С.С. Сүрүн-оол «Оорну кым тутканыл?»

М.С. Эргеп «Алдыртпас Агыына»

Н.Ш. Куулар «Дөрт тынныг Алдай-Чечен дугайында ыр».

II-ги кезээ. Ойнай-сылдай сойгалажыр...

К.Э. Кудажы «Маргылдаа» (1 шак).

Кижилерниц хоозун мактандыкчы, улуургак болгаш өрү көрдүнер бардам чоруун кочулап көргүскени. Маска, Дөжү, Хөрүктүң овурхевирлеринң чуруттунганы. Басняның дылының уран-чечени.

С.С. Сюрюн-оол «Аът биле Оор» (1 шак).

Мөзү-бүдүш проблемазын чидии-билил көдүргени болгаш хөй нийтиниң өнчү-хөрөнгизиниң төтчеглекчилири – оорларны буруудатканы. Басняның идеязы, темазы, оон амгы үе-билил харылзаазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: бүдүрээштин, чизирт, башка-башка, шылагдаан.

Чогаал теориязы. Басня дугайында билиг (1 шак).

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

Ю.Ш. Кюнзегеш «Шартылаа биле Кымысскаяк».

М.Б. Кенин-Лопсан «Билииргектиң билии биче».

М.Б. Доржу «Чекпе биле Дилги».

Л.Х. Иргит «Кажарлаашкын».

И.А. Крылов «Шиижек биле Көгө-буга» (очулга).

III-кү кезээ. Элээдилерниң эрээн-шокар делегейи

С. К. Тока «Араттың сөзү» (6 шак).

«Мерген», «Тас-Баштыг», «База кыш», «Шаагай».

Чогаалдың идеялыг утказын ажыдарынга бойдус чурумалдарының ужур-дузазы.

Тыва ава хөрээжен кижини алдаржытканы. Тас-Баштыгның угаянны, маадырлыг чоруу, амыдырал дээш демисели, уругларынга ынакшылы, сагыш човаашкыны. Ол өг-булениң найыралын, демниин чедимчелиг дамчытканы. Эрги Тыва үезинде ядыы улустуң аар-берге амыдыралдыг, эрге чок чораанын көргүскени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: чингине, кеземче, халаптыг аарыг, шола ат, имилээн, чалча, ёртег, селип, эгенир, арбан-суму, мажак, одуш, идиш, кымзар, чебип, чинзе, чадыр өгнүң алажылары, казапча, шаагайтап, хан-чылбай.

С. А. Сарыг-оол «Ол-ла Маскажык» (3 шак).

Чечен чугаада Тывага хувискаал мурнунда ядыы араттарның

түреңги амыдыралын Ууштаарның өг-бүлезин дамчыштыр чуруп көргүскени.

Хувискаал соонда кижилерниң амыдыралы кайы хире өскерлип, аас-кәжиктиг апарганын эрткен үе-бile деңнеп турғаш көргүскени.

Чaa амыдыралды туда берген мурнакчы араттың овур-хевирин, оон патриотчу, интернационалчы сеткил-хөөнүн С. Сарыг-оолдуң чедимчелиг чурааны.

Чогаалда күску пейзажты, өгнүң интеръерин, Маскаждыктың бодалдарын, күш-ажылды уранчыдып көргүскени. Аас чогаалы-бile харылзаазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: бөдөй өг, күзүрүм, уургайлыг, шири, докпак, далғыг, сүргү.

Чогаал теориязы. Чогаал маадырларының дугайында билиг (1 шак).

Маадырның портреди, сагыш-сеткили, культуразы, чаңчылдары, моральдыг негелдөлөри, өскелер-бile харылзаазы, чер-чурту, хар-назыны, ниитилелде байдалы, таарымчалыг болгаш таарымча чок талалары.

О.О. Сувакпитет «Буюнның сергези» (2 шак).

ТАР-ның арат чонунуң Кызыл Шеригге дузаламчызы. Чонун патриотчу көдүрлүүшкүнү. Дайын чылдарында тыва уругларның бир мөзүлеш овур-хевирин чурааны. Чогаалдың идея, темазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: сыгыртаалар, шой пащ, ТАР, даргасайыттар, хоюн девээледир, арбан төлээзи.

М. М. Дуюнгар «Хлеб» (2 шак).

Авторнуң мораль, мөзү-бүдүш айтырынын чедимчелиг дамчытканы. Дайын сөөлүндө чылдарда амыдыралдың чурумалы, хлебтиң үнези. Байырның, Белек-кыс башкының, суму даргазының овур-хевирлеринин чуруттунганы. Чогаалдың кижизидикчи салдары, уран-чечени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: интернат, чартык хандырылга, колхоз, көк-хырын, оонактай бербес, ажыг чывар, бүлгүртүнүп, ойлук чок, үй-балай, төтчеглеп.

Ш.М. Суваң «Кижи-Бұрус» (тоожудан эгелер) (4 шак).

Чогаалчының тыва литературага тоолчургу чугааларга үндезилээн, элдептиг кижи-бile ужуражылга темазын бир онзагай кылдыр ажытканы. Тоожуда чуруттунган овур-хевирлерниң онзагайы. Оларның Дүктуг-оолдуң салым-чолунга киржилгези. Тоожуда боттут амыды-

ралды чуруп көргүскени болгаш авторнуң чогаадыкчы бодалының иле-рээшкини.

Словарь-фразеологтүг ажыл: кара адары, мөөрөй, човадыр, үе-чергези, одар, кижи дүрзүлүг, кижи-бүрүс, чемелээр, ноутбук, интернетчилер, адыгуузун амытан, кара шаар.

Немелде номчулгага сүмөлээн чогаалдар:

К-Э.К. Кудажы «Баштайгы олчам».

С.С. Сүрүн-оол «Ак анай биле Арбай-оол».

К. Х. Оргу «Алышкылар».

Л.Н. Толстой «Кавказта туттурукчу» (очулуга).

IV-кү кезээ. Ыт – шынчы өңүүк

Х.М. Ойдан-оол «Эзир» (тоожудан эгелер) (3 шак).

«Кижи биле бойдус» деп теманы чечен чугаада көдүргени. Байлан-оолдуң салым-чолунга Эзирниң киржилгези. Тыва анчыларның буян-ныг чаңчылдарын болгаш бойдустуң чараш-каазын чураанының онза-гайы.

Словарь-фразеологтүг ажыл: мөөрүк, хыыргыш, тулаа, өзен, сеткил, ээрм, тооргү.

Ш. М. Суван «Азыранды» (2 шак).

Чогаалдың адының идеялык утказы. Чогаалчынын улуг болгаш би-чи кижилерниң иштики делегейин ылгалдыг қылдыр чурааны.

Чечен чугааның кижизидикчиужур-дузазы. Дылы болгаш уран-чечени.

Словарь-фразеологтүг ажыл: балдырлап, сезиктиг, чүкүрерге, чаргы, үгек, чер чүректиг, атпацайнып, киискидип.

Немелде номчулгага сүмөлээн чогаалдар:

Х.М.Ойдан-оол «Чүгүрүк-Кара».

Э.Л. Донгак «Менниг-Сегел».

Ч.Ч. Куулар «Кудурук».

V-ки кезээ. Төрээн чуртум делгемнери...

С.А. Сарыг-оол «Күс» (1 шак).

Шүлүктө күску бойдустуң өннерин чуруп көргүскени болгаш күску

ажыл-агыйны уран-чечен аргаларны ажыглап, илереткени. Күску чурумалдың тодазы болгаш амыдыралдың сергек, хөглүг хөөннерин ажытканы.

Словарь-фразеологтүг ажыл: кадыыр, дырбааш, шаңнар, малдар сүрүү, дистинчиликен, түмен, олбук, оймактар, дөгеринген.

М.Б. Доржу «Экии, Тывам!» (1 шак).

Өскен төрээн Тывазынга чоргааралын, ынакшылын илередип, ава-зынга дөмийлээни. Омак-хөглүг чонунуң хөөмей-сыгыдын алдаржыдыш, төрээн черининц каас-чаражын алгап-мактап, патриотизм темазын чедимчелиг ажытканы.

Словарь-фразеологтүг ажыл: хөлбөгөр, хөннү, адар дан, торулбайн.

А.А. Даржай «Өггө йөрээл» (1 шак).

Шүлүктүң тема, идеязы. Бижиттингенинин онзагайы, тургузуу. Адалга дузазы-бile лириктиг маадырның тыва өггө чоок хамаарылгасын илереткени.

Дылының уран-чечени, аас чогаалы-бile холбаалыы.

Тыва бөдөй өгнү алдаржыдыш, мөңге темаларның бирээзи төрээн чурт дугайында теманы бир янзы ажытканы. Йөрээл хевирин сайзыратканы.

Словарь-фразеологтүг ажыл: бөдөй өг, шыпшыктар, өгбө, диптер, дүргектелген, ээргиштелир.

С.Б. Молдурга «Амытаннар чылы» (1 шак).

Тыва улустуң чыл санаашкынынын шүлүктө илереп келгени. Амытан бүрүүнүң онзагай аажы-чаңын, тускай шынарларын уран-чечени-бile ажытканы.

Словарь-фразеологтүг ажыл: үстүү оран, дуюглуг мал, мый-ыт, далчыр, төре, кошкул, сарыылдыглар, көгээржик, эрбенниг.

Чогаал теориязы. Проза болгаш шүлүк чогаалы (1 шак).

Немелде намчулгага сүмелээн чогаалдар:

Л. Чадамба «Ак-көк хемнер».

М. Кенин-Лопсан «Авамның өө».

А.Даржай «Тыва өглөр».

Н.Куулар «Авам шайы».

С. Козлова «Авам сүгга чораанымны».

Ө. Оралбаев «Тыва черге мөгейиг» (очулга).

VI-ты кезээ. Көжеге-даа ажыттынды...

В.Ш. Көк-оол «Чаргы» (2 шак).

Шиининң тема, идеязы. Ында кол чөрүлдээниң үнген дөзү.

Кол персонажтарның овур-хевирлери, аажы-чаңнары, оларның аразында харылзаалар. Чогаалдың кижизидикчи утка-шынарлыы, дылының уран-чечени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: чаргы, ча, торлаа, үзе шиидип бээр, парыыл-туткууш, көвеглеп алган, ая, ажап-чиксек, хадың тозу деп сөстерниң болгаш сөс каттыжышкыннарының уткалары болгаш ажыглалы.

Е.Т. Танова «Илбилиг согун» (3 шак).

Шииде Чеченмаа биле Мергенниң овур-хевирлерин дамчыштыр илби-шидини ажыглааш, эрткен үеже аян-чорукту көргүскени. Шииде шаандагы тыва амыдыралды чурааны, оон фольклорлуг үндезиннери, кижизидикчи салдарлыы, тыва литературада баштайгы хуулгаазынныг шии болуп турары.

Словарь-фразеологтуг ажыл: бумеранг, фантастика, орден-хаяяялый, приемник, магтар, джиннер, дээрги үреннери, дедир домак, пролетарий, Бээжин хоорайынче, үзүм-чигир, хымыс, албатылар, чалчалар, хоютку, челбииш, даамылдар, кара-өг, самбо, каратэ, уйгу-сиген чулуу, домкрат, курусук, быралаар.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

Е. Танова «Илбилиг согун».

Ш. Суван «Алдын күшкаш».

6 класска чогаал өөредириниң шактарының хуваалдазы:

Чогаалды номчуурунга болгаш сайгарылгазынга – 55 шак.

Класстан дашкаар номчулгага – 9 шак.

Чугаа сайзырадылгазынга – 6 шак.

Өөредилгө чылбының дургузунда шээжилээр чогаалдар:

Тыва улустун ырызы (шилилгеб-бите).

С.А. Сарыг-оол «Күс».

С.К. Тока «Араттың сөзү» («Мерген» деп эгеден үзүндү).

К.-Э. Кудажы «Маргылдаа».

М.Б. Доржу «Экий, Тывам!».

6-гы класстың өөреникчилериниң шингээдир мергежилдері

болгаш чаңчыгар чүүлдери

б-гы классты доозуп тура, өөреникчилерниң билир ужурлуг чүүлдери:

- алгыш-йөрээлдерни аас болгаш бижимел чугаага ажыглап билир;
- чогаалдардан алдынган үзүндүлерге аттарны чогаадып, цитаталыг планны тургузуп билир;
- номчаан чогаалдарының кол-кол болуушкуннарын, аразында харылзааларын тодарадып шыдаар;
- шээжи-бile өөренген чогаалдарын шын аянныг, тода чугаалап билир.
- өөренген чогаалдарының утказын болгаш ында болуушкуннарны дес-дараалай чугаалаар болгаш оларга презентацияны тургузар;
- чогаалда чуруттунган кол болгаш ийиги чергениң маадырларын тодарадып, оларга аас болгаш бижимел характеристикаларны бээр;
- өөренип эрткен сөзүглелдеринин уран-чеченин сайгарбышаан, оларның ужур-дузазын тайылбырлаар;
- утказын чугаалаарының аңгы-аңгы хевирлерин (делгеренгей, шилилгелиг, допчулай) чогаадыкчы чорудуп билир;
- номчаан чүүлүнгө бодунун хамаарылгазын илеретпишаан, кыска үнелелди бижиир;
- өөренген чогаалдарынга аас болгаш бижимел ажылдарны кылып шыдаар;
- словарьларны, энциклопедияларны ажыглап билир болгаш оларны номчаан чогаалдарынга хамаарыштыр ажыглаар.

7 КЛАСС

Кирилде (1 шак).

«Литература – амыдыралдың көрүнчүү» деп темалыг кирилде кичээл. Чогаалчының чечен чогаадылгазы болгаш боттук амыдыралдың чогаалга илерээринин онзагайлары. Литератураның уран чүүлдүн еске хевирлери-бile харылзаазы. Чечен чогаалды номчууру болгаш ону шингээдип, хүлээп алыры.

I-ги кезээ. Маадырлыг тоолдар делегейи

Аас чогаалының өөредиглиг болгаш кижизидикчи ужур-дузазы, эстетиктиг шынарлары. Аас чогаалы биле литератураның сырый холбаалы, оларның бот-боттарын байытчып чорууру.

Маадырлыг тоолдар (эпос) (1 шак).

Маадырлыг тоолдарның кол утказы – чөптүг чорук, эки амыдырал дээш демиселчилерниң маадырлыг чоруктарын алдаржыдары. Эпос чогаалында чоннуң тайбың чуртталга дугайында узел-бодалдары, төрээн черинге мөнгө ынакшылы. Оларның идеялары болгаш уран-чечен онзагайлары.

«Танаа-Херел» (2 шак).

«Танаа-Херел» – тыва улустуң сурожаан маадырлыг тоолу. Ооң идеязы, тематиказы. Кол маадыр Танаа-Херелдин амыдыралы, овурхевири: маадырлыг чоруктары, эрес-дидими, күш-шыдалы, угаанныы, сөзүнгө шынчызы, даангандар хүлээлгезин күүсүктени.

Алдын-Даңғынаның угаанныы болгаш эки сеткилдии. Шаң-хаан биле Шулбус-Хааның овурхевирлери.

«Танаа-Херелдин» тургузуу, дылының уран-чечени, катаптаашкын, гипербола, эпитет, деңнелгэ болгаш өске-даа уран чурумалдыг аргаларны ажыглааны.

«Бокту-Кириш, Бора-Шээлей» (2 шак).

«Бокту-Кириш, Бора-Шээлей» деп тоолдуң тыва улустуң аас чогаалында онзагай туружу. Кыс маадыр Бора-Шээлейниң овурхевири, ооң маадырлыг, тывынгыр чоруктары, угаанныы, чечен-мергени. Тоолдуң идеязы болгаш уран-чечени.

Чогаал теориязы. Маадырлыг тоолдар дугайында билиг (1 шак).

«Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока» деп серияның «Тувинские героические сказания» деп номун ажыглаар.

Немелде номчулгага сүмэлээн чогаалдар:

«Ачыты Кезер-Мерген».

«Каңгывай-Мерген».

«Тоң-Аралчын хаан» .

«Орус маадыр Илья Муромец».

«Эрниң экизи Хан-Харангуй» (моол улустуң маадырлыг тоолу).

В.С. Серен-оол «Каң-кыс» (3 шак).

Чогаалчының маадырлыг тоолдарның идея-темазын, сюжет, композициязын база фольклорлуг уран аргаларын чедимчелиг ажыглаа-

ны. Маадырлыг тоожу тоолда кол маадыр Каң-кыстың (Бора-Шээлей-бие деңней көөр) төрээн черинге болгаш ынакшылынга бердингенин, мөзү-шынар, арын-нүүр, ат-алдар, адаан-мөөрөй темаларын чедингир дамчытканы. Чогалдың уран-чечени болгаш дылының байлаа.

Словарь-фразеологтуг ажыл: каптагай, сүргүр, шиглээн, ямбылдиг, чиирбей, кудай, суспарады, албаты-чон.

М.Б. Кенин-Лопсан «Хайыралыг Калчан-Шилги» (2 шак).

Аът – көшкүн чоннуң хөлгези, эр кижиниң идегелдиг эжи. Тыва кижиниң амыдыралы аът-бие тудуш дээн бодалды чогаалчының дамчытканы. Эртине кырганның овур-хевири. Тыва чоннуң бойдуска хумагалыг болур үзел-бодалының тоожуда илерээшкини.

Тоожунуң аас чогаалы-бие харылзаазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: сыгыр даң бажы, чакпышыл ыт, таалың, хийктелдир, нүгүл, сиртти, төжек, кокпа.

Чогаал теориязы. Чогаалдың темазы болгаш идеязы (1 шак)

Тема болгаш идея деп теориялыг билишиккүннернин тодарадылгазы. Оларның аразында ылгалын тодарадып билири. Ук билишиккүннернин чогаалга ужур-дузазы. Чогаалдың тематиказы, темаларның бөлүктери.

М.Б. Доржу «Аас чогаал» (1 шак).

Шүлүкте улустуң аас чогаалының мөңгезин, өгбелернин чечен сөзүнүң өлүм чогун, салгалдарның өнчүзү бооп артканын чеченчидип угаатканы. Чогаалда уран чурумалдыг аргаларның ажыглалы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: ыткан өгбелер, оттуг чүрек, чүглеки бээр.

Немелде номчулгага сүмөлээн чогаалдар:

Е. Танова «Бора-Шээлей».

В. Серен-оол «Каң-кыс»

К. Түлүш «Мөгө Союспан»

А.Ондар «Алышкылар болгаш Таңды ээзи».

Дж. Лондон «Киш дугайында тоолчургуга чугаа» (очулга).

II-ги кезээ. Чая Тыва төлү болдум ...

С.К. Тока «Араттың сөзү» (чогаалдан эгелер) (6 шак).

«Чаа ужуражышкыннар», «Кайнаар баарыл?», «Чер бажынга» «Одаглар хып тур», «Даң бажында».

Тыва чоннуң төөгулүг салым-чолунуң өскерилгелерин, ооң феода-

лизмден чаа амыдыралче шилчилгезин уран-чечен көргүскени.

Романның бо эгелеринде Тас-Баштыгының, Тывыкының, Албанчының, Ванька Родинниң, Сидоровтун овур-хевирлерин бир мөзүлеш кылдыр чурааны. Даш-Чалаңының, Чолдак-Степанның овур-хевирлеринде дарлакчы ниитилелдиң моральдыг мөзүзүн көргүскени. Шилиттинген эгелеринң уран-чечени.

С.А. Сарыг-оол “Аңгыр-оолдуң тоожузу” (романдан эгелер) (6 шак).

«Дагаа чылдыг мен», «Бажым кыргытканым» , «Пөш бажынга», «Оттуг-терге», «Шагаа».

«Аңгыр-оолдуң тоожузу» – С.А. Сарыг-оолдуң кол чогаалдарының бирээзи. Өскүс оолдуң салым-хуузу, улуг амыдыралче баштайгы базымнары, өөрүшкүзү болгаш муңгаралы. Улусчу езу-чаңчылдарның, байырлалдарның, оюннарның бичии Аңгыр-оолдуң угаан-бодалының хевирлэлтинип, быжыгарынга ужур-дузазы. Кол маадырның овур-хевирин дамчыштыр тыва чон болгаш оон амыдыралы, өртемчей билишикини, кишиниң хуу-салымы дугайында бодалдарны авторнуң номчукчууга уран-чечени-бile чедимчелиг кылдыр дамчытканы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: сай чаш, шавы, хелиң, эрээ, доң бергे, бурундук, алbaraан, күдүрээлиг пөш, авыралы, кош адыш, алангыш, дуне боорга, дүктүг сыртык, хүндүс боорга, мадар аяк, дагыыр, аспан шартылаа, хөл-шыдыраа, мыйыс-шыдыраа, даалы, хорул, молдурук, бүүректиг даштар.

Б.Д. Хөвөңмей «Чүү болганыл?» (1 шак).

Чечен чугаада мөзү-бүдүш айтырынын чогаалдың кол маадыры Монгуш-оолдуң овур-хевирин дамчыштыр көргүскени. Оон туруштуу, төлептиг аажы-чаңы, ак сеткилдии болгаш шынчызы. Чогаалдың кижизидикчи ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: чес көпектер, ишкээр, фестиваль, чөптүү, «үүлгеткен херек».

Немелде номчулгага сүмөлээн чогаалдар:

Б. Хөвөңмей «Адазының айбызынга»

Е. Танова «Иениң салым-хуузу».

Ш. Суваң «Тоол чурттүг оол».

М. Карим «Аалывыста аас-кежий» (очулга).

Ш-кү кезээ. Оожургал чок сагыш-сеткил...

Чечен чогаалдарда мөзү-бүдүш айтырыгларын илереткени. Чечен чогаалдың маадыры, ооң қылып турар ажыл-херектери, аажы-чаны, кижилерге хамаарылгазы. Эпоска, драмага, лирикага характерни тургузары.

С.А. Сарыг-оол «Соругга» (2 шак).

Кижи биле бойдустун сырый харылзаазы. Дукарның аннаашкынга сонуургалдыы, ооң бодалдарын, психологтук байдалын болгаш тайганың дүнеки амыдыралын илереткени. Чечен чугаада пейзажты чуруп көргүзерде, ажыглаан уран-чечен аргалар.

Чогаал теориязы. Чечен чугаа дугайында билиг (1 шак).

Словарь-фразеологтук ажыл: соруг, хайыр, дая, чингис, шырыш, шет мургайлап чорааш, хооргал, боо хөлдээр, онгу, ожук, аялыг, нугуттунуп.

О.Ө. Сувакпит «Ыылар» (1 шак).

Бойдус камгалалының темазынга бижиттинген өөрлеш шүлүктөр. Төрээн черинин бойдузун камгалаарын уран-чечен илереткени. Бойдус камгалалының темазын бир янзы қылдыр көргүскени. Чогаалдың ханы уткалды, сеткил-сагышка дээштий.

Словарь-фразеологтук ажыл: ыы-сыы, харам бастыгар, чиргилчинней көстүр, хай чок, буянчыыр, сегиртир, чинчерлей бээр, салам аар-аар, суксун, төре, салгал, аймак чонум.

К-Э. К.Кудажы «Кызыл-Бөрттүг» (3 шак).

Октябрь революциязының салдары-бile тыва араттарның бот-медерелиниң оттуушкуну, оларның амыдыралында чаа чүүлдер. Эрги феодалдыг Тывага элээди оолдарның бир мөзүлеш амыдыралы болгаш башкы кижинин овур-хевирин дамчыштыр бурунгаар чүткүлдүг аныяк кижини чурааны. Кызыл-Бөрттүгнүң бичизинде амыдыралы, өөредилгези, күзелиниң боттанганы. Ооң овур-хевирин, аажы-чанын, үзел-бодалын авторнуң илереткени. Тоожунун уран-чечени болгаш ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтук ажыл: озалааш казанак, ospaksyrak, даш тепкеш чыдыпкан, чавааның аксын чайып бээр, арэвечи.

Ш.М. Суваң «Чээн оол» (1 шак).

Дириг амытанин болгаш кижилерниң аразында харылзаа. Ангыр-

оолдуң психологиятүг байдалын чуруп көргүскени. «Кыяр сиғен сый ба-спас, чүстүг сиғен үзе баспас» деп чечен сөстүң утказы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: чээни, даайлышкылар, дүүрге, чыт кагар, дис бажынга, кулбуруур, элик, хұлбұс, сезинчиг, хараал, мол-дурукталы берген, тендиш дигеш, дүндүштелдир окталдыр шурааш, боонун мажызы, харамдығып, дүндүгүр дүмбей, эриг баарлыг.

Немелде номчулгага сүмеләэн чогаалдар:

С.Ө. Тамба «Амыргалаар» (эгелерни шилиир).

С. М. Суван «Медәә».

А. Х-О. Ховалыг “Кырган-ача тараазы”.

Э. Хемунгуэй «Ашак болгаш далай» (очулга).

IV-кү кезээ. Чечен чогаал делегейинде мөңге темалар...

С.Б. Пюорбю «Эргеппей дугайында тоожу» (2 шак).

Күш-ажылчы кижиниң овур-хевири, эрги болгаш чаа чүүлдерниң үскүлжиишикини.

Самданның сактыышкынын дамчыштыр Эргеппейниң овур-хевирин чурааны. Ооң Самданның салым-чолунга киржилгези. Аныяк кижиниң өзүлдезинге улуг кижиниң чаагай салдарын көргүскени. Октябрь революциязының салдары-бile Тыва черге болган өскерлииш-киннерни илереткени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: веранда, диктор, сиилбип каастаан, мунгаш, мәэрөң, чылгы манаар, шаг эргилдези, чалғын-чакпа, тегерип, күзег, өчүк, торгап, чанчын, мөңге чыргал докуннаар, арбан даргазы, чайзен, ноян-дүжүмет, чагырчы, ужур-төре, дүжүлгеден дүшкен, шавы, номнал.

Чогаал теориязы. Тоожу дугайын билиг (1 шак).

О.К. Саган-оол «Найырал»(2 шак).

Чечен чугааның темазы болгаш идеяллыг утказы. Тыва кижиниң аажы-чаңында болгаш психологиязында өскерлиишкіннер. «Найырал» деп чогаалдың барымдаалыг, амыдыралчы үндезиннери. Адар-оол биле Марусяның аян-чоруу, оларга таварышкан бергелерни ажып эрткени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: шораан хаялар, сөгедектеп, көшке, дүдүскеқ, ээрим.

К-Э. Кудажы «Сарыг-оолдуң плантациязы» (1 шак).

Чечен чугааның тема, идеязы. Чогаалда чечен девискээр. Дылының онзагайы.

Чогаалчы С.Сарыг-оолдуң төрээн черинге ынак, анаа хумагалының көргүскени. Курорттун турар черинде эм үнүштер, оът-сигенни, оларның ажыглалын чогаалчының чураанының ужур-утказы.

Словарь-фразеологтүг ажыл: сыйн оъду, кош-дүүрге, жилка, Ногаан-Тарийги, Сагаан-Тарийги, ягаан өңнүг, плантация.

М.Б. Доржу «Дайынныг кино көргеш...» (1 шак).

Дайынның коргунчуг уржуун, Матрена угбайның чугаазын дамчыштыр көргүскени. Салгалдар аразында харылзаларның нарыны болгаш улустуң бот-боттарын билчип шыдаары.

Чогаал теориязы. Композиция болгаш сюжет дугайында билиг (1 шак).

Чечен чогаалдың тургузуунуң болгаш ында болуушкуннарның хөгжүлдезиниң дугайында теориялыг билиглер. Сюжеттиң кезектери: дүүшкүн, өөскудүлге, дыңзыгышыкын, чештиниишкин дугайында билиг. Чогаалды сайгарарынга оларның ужур-дузазы.

И.Б.Иргит «Эргим Уля угбай» (1 шак).

Тоожукчуунуң сактыышынын дамчыштыр бөдүүн орус кадайның овур-хевириң чылыг, чымчак сеткил-бile чуруп көргүскени.

Словарь-фразеологтүг ажыл: чыллы кирер, хөлестеп, чөнуп, далдыргай, чөңгээлээр, колдамнажыр, нотариус.

Немелде номчулгага сумелээн чогаалдар:

С. Пюrbю «Орланак».

О. Сагаан-оол «Тоорукчуга таварылгалар»

Л. Чадамба «Шораан»

К.-Э. Кудажы «Таңды кежии» (шилиир)

V-ки кезээ. Поэтиктүг одуруглар...

С.Б. Пюrbю «Төрээн дылымга» (1 шак).

Делегейде хөй дылдарының аразындан бодуунуң төрээн тыва дылынга ынаан, чоргааралын дамчытканы.

Словарь-фразеологтүг ажыл: аадып ора, арат чон, алгап-йөрээп, өпей ыры.

А.А. Даржай «Авамга» (1 шак).

Ава темазы – мөнгө темаларның бирээзи. Шүлүктө аваның ажытөлүнгө ынаан уран-чечен аргалар дамчыштыр илереткени. Шүлүк – чоннуң ынак ырларының бирээзи.

Словарь-фразеологтуг ажыл: кууарып оңа берген, өрү депшип, агайлар, хаяаландыр, дээвийр, кударанчыг, шыва тон.

Чогаал теориязы. Шүлүк дугайында билиг(1шак).

М.А. Күжүгет «Бак сагыш башка халдаар» (1 шак).

Шүлүктө чоннуң езу-чаңчылдарын аныяк салгалга йөрээл сөс болгаш каржы-бак чоруктуң тодаргай чижектерин дамчыштыр илереткени, ооң кижицидикчи ужур-дузазы. Шүлүктүң адының утказы. Аас чогаалы-бile харылзаазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: саң, чалбарар, Тос дээрим, Долаан бурган, Хайыракан, чаяаттынган, дооста, хээрек, хугбай, хенмелендир, үре дамчаан, казырык, сарылыч чок, салгал дамчаан, сагыш-сеткил ядаралы.

Р.Д. Лудуп «Чавыс-чавыс көжүп чоруур булуттарлыг» (1 шак).

Ырак черге чорааш, төрээн Тывазын сагынганын уран-чечен аргалар дамчыштыр илереткени.

Немелде номчулгага сүмөлээн чогаалдар:

С.Б. Пюробю «Ховуда суур».

М.К.Өлчей-оол «Чаагай чаңчыл».

А.С. Пушкин «Капитан уруу».

А.Адаров «Мөнгө даглар».

VI-гы кезээ. Төөгүнүү коптарыңар...

С.А. Сарыг-оол «Алдан-маадыр» (2 шак).

Тыва араттарның XIX чүс чылдың ийиги чартыында тыва байлар болгаш маньчжур кыдат дарлалының адаанга турганы. Алдан-маадырларның тура халыышынының сорулгазы, түңнели, ужур-дузазы. Оларның демиселиниң Тывага мөнгө артканы. Шүлүктүң тургузуу, уран-чечени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: аймак, адаан, сүлде-чаяан, сүзүглел, өртээл, эзергек, кул, сүрттесе-даа.

Р.Д. Лудуп «Улаастайга» (1 шак).

Шүлүктүң төөгү-бile холбаазы. Чоннуң сүлде-сүзүү, сеткил-сагыш кадыкшылының дугайында бодалды илереткени.

Словарь-фразеологтүг ажыл: сүзүк, сүлде, дүлнү берген.

И.Ү. Бадра «Ужуудукчу Кидиспей» (романдан үзүндүлөр) (3 шак).

Баштайгы тыва ужуудукчу Ч. Кидиспейниң амыдыралын чеченчидип чурааны.

Словарь-фразеологтүг ажыл: курсантылар, карантин, практиктиг ужуудушкун, элчин чери, АРЕВЭ ТК, ТАРН ТК, АРИ, рация, кордакчы, маневр..

О.Ө. Сувакпит «Сат Бүрзекей дугайында баллада» (1 шак).

Тыва эки турачыларның овур-хевириң чуруп, оларның бодал-күзелдерин, маадырлыг чоруун балладада илереткени. Балладаның идея-тематиказы, маадырларының боттуу болгаш уран-чечени.

Словарь-фразеологтүг ажыл: килен, өжээн, кызыл мыңгы, сүртөнчиг, акы-дуңма, чангыс бүле, аңгы чурт.

К-Э. К.Кудажы «Он бир» (3 шак).

Дайын чылдарында акы-дуңмалышкы Украинаға тыва эки турачы айттыг-шеригжилерниң эрес-диidим чоруун, дайынчы найыралдың онзагай талаларын көргүскени. Шииниң боттут төөгүгө дүүшкәэ, персонажтарның амыдыралдан алдынганы. Шиинде ук теманы аждарда, уран-чечен аргаларны, диалог, монологтарны ажыглааны, оон ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтүг ажыл: эскадрон, ара-амытан, эки турачылар, расчет, командаал, өргүүдел.

Россия чоннарының литературазы.

С.Р. Элляй «Экки, тыва чонум!» (1 шак),

Ц.Г.Шагжин «Хураган» (1 шак).

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

Ю. Ш. Кюнзегеш «Самбажыктың ыры».

О. Намчылак «Дайын кескиндизи».

М.С. Эргеп «Эр кара ээзирлер».

А. А.Даржай «Беш мөөн белек».

И.Т. Кузнецов «Саяндан Ровно чедир» (очулга, шилиир).

Н.В. Гоголь «Тарас Бульба» (очулга).

Өөредилгө чылбырың дургузунда шээжилээр чогаалдар:

Тыва улустуң маадырлыг тоолдарындан үзүндү (шилилгэ-бile)

С.А Сарыг-оол «Алдан маадыр»
С.Б. Пюрбю «Төрээн дылынга»
О.К. Саган-оол «Найырал» (үзүндү)
А.А. Даржай «Авамга»
О.Ө. Сувакпит «Ыылар» (үзүндү, шилилге-бите)

7 класска чогаал өөредириниц шактарының хуваалдазы:

Чогаалды номчуурунга болгаш сайгарылгазынга – 54 шак.

Класстан дашкаар номчулгага – 10 шак.

Чугаа сайзырадылгазынга – 6 шак.

7 класстың өөреникчилериниң кол-кол мергежилдери болгаси чаңчыгар чүүлдери

7-ги классты доозуп туралар, өөреникчилерниң билир ужурлуг чүүлдери:

- маадырлыг тоолдарның уран-чечениниң онзагайын тодаралып, тайылбырлап билир;
- улустун աас чогаалының аңгы-аңгы хевирлерин тодаралып болгаш оларны авторлуг чогаалдардан ылган билир;
- шээжи-бите өөренген чогаалдарын шын аянныг, тода чугаалап билир;
- чогаалда чуруттунган болуушкуннарны, маадырларны долузубиле сайгарып шыдаар;
- өөренип эрткен сөзүглелдериниң уран-чеченин сайгарбышаан, өөренген чогаал теориязын шын ажыглап билир;
- утказын чугаалаарының аңгы-аңгы хевирлерин (делгеренгей, шилилгелиг, допчулай) чогаадыкчы чугаалап, рольдап номчуп, планның янзы-бүрү хевирлерин (сюжеттүү, идея-тематикалыг, композициялыг, цитаталыг) тургузуп билир.
- номчаан чогаалдарынга хамаарыштыр өскелерниң бодалдарын дыннат, билип, аңаа хамаарыштыр бодунун бодалын барымдаалыг шынзыдып өөренир;
- номчаан сөзүглелингэ бодунун хамаарылгазын тода илеретпишаан, аңаа дүүштүр презентацияны кылышпап билир;
- номчаан чогаалдарынга кыска шинчилел ажылдарын, төлевиллдерни болгаш чогаадыкчы ажылдарны кылышпап билир;
- өөренген чогаалдарынга бижимел ажылдарының янзы-бүрү хе-

вирлерин кылыш шыдаар;

- өөредилге номунун тайылбыр кезээн болгаш ангы-ангы словарьларны, энциклопедияларны ажыглап билир.

5-7 класстарның төрээн чогаалынга чорудар аас болгаш бижимел, чогаадыкчы ажылдарның хевирлери

Аас-бile: номчаан сөзүглелин делгеренгей, допчурай, шилилгелиг, немей чугаалаары, номчаан чогаалынга хамаарыштыр бодунун бодалын шын, тода, бүзүрелдиг илередири, оске кижиниң бодалын дыңнап, үнелеп билири. Шээжи-бile өөренген чогаалдарын шын аянныг, тода чугаалап билири. Чогаалдарны рольдап номчуп шыдаары. Чогаалдың маадырларынга деңнелгелиг хараткеристиканы бээри, сөзүглелде болуушкуннарны немей, делгеренгейжидир чогаадып чугаалап билири. Дыңнадыгларны, рефераттарны тода аянныг номчууру.

Бижимел-бile: номчаан номунга, көргөн шиизинге, кинозунга кыска үнелел, аннотация кылышы, чогаалдарның маадырларын деңнеп, чидиг айтырыгларны чырыдып бижиири-бile ажылдар кылыш, сөзүглелдиң төнчүзүн немей чогаадыры, делгеренгей, шилилгелиг болгаш допчурай бижиири. Номчаан сөзүглелдеринге бөдүүн болгаш нарын хевирниң планнарын, тезисти тургузуп билири. Чогаадыгларның ангы-ангы хевирлерин бижиири дээш оон-даа еске ажылдар.

Чогаадыкчы: өөренген темазынга хамаарыштыр викториналарны ребустарны, кроссвордтарны, презентацияларны, синквейнни болгаш оон-даа еске чогаадыкчы ажылдарны тургузары.

8 КЛАСС

Кирилде кичээл (1 шак).

Чечен чогаал дугайында сөс. Чечен чогаал – кижиниң иштики байлак сагыш-сеткилин билип алышынга база долгандыр турага дөлгөйни шингээдип алышынга салдарлыг уран чүүлдүн онзагай хевири. Чогаалдың мөзү-бүдүш болгаш эстетиктүү көрүштүү кижизидеринге салдары. Чогаалчының нийтилел болгаш амыдырал-бile харылзаазы, ону чогаалга чуруурунун ужур-дузазы. Литератураның кол сорулгасының дугайында тайылбыр.

I-ги кезээ. Таңдым турда, таңдаш-ла мен...

С.А. Сарыг-оол «Улуг-Хемим» (2 шак)

Тываның улустун чогаалчызы С.А.Сарыг-оолдуң дугайында чугаа.

Шүлүглелде кижи болгаш бойдус дугайында теманы ажытканы.

Улуг-Хемниң күску болгаш чайты пейзажтары, чогаалдың утказын ажыдарынга оларның салдарлысы. Үе болгаш девискээрни чурааны.

Чогаалда лириктиг маадырның, хемниң овур-хевирлери.

«Улуг-Хемим» деп чогаалдың тургузуу.

Шүлүглелдин дылының уран-чечени, ында уран чурумалдыг аргаларны, чурумалдарны, минниишкіннерни ажыглааны. Орус болгаш өске-даа чогаалдар-бile харылзаалысы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: түлеп каапкаш, кадак ак-көк дээриви-сте, каастар далбый болу берген, эткин өйү, балық, балар тунгаан чыды, ыяш көзү, сыскак сен деп, мунгак, хилег олурумда, дут манаар, хемден буруп деп сөстерниң утказын, шүлүглелде ажыглалын тайылбырлаар.

Чогаал теориязы. Шүлүглел дугайында билиг (1 шак).

Шүлүглелдин өске жанрлардан, ылангыя шүлүк чогаалындан, ыл-галдыны. Шүлүглелде проза болгаш шүлүк жанрларының шынарларының каттышканы. Тыва литературада шүлүглелдер, оларның авторлары.

Ю. Ш.Кюнзегеш «Дыт» (1 шак).

«Дыт» деп чогаалда кижи болгаш бойдус темазын ажытканы. Дыттың болгаш лириктиг маадырның поэтиктиг овур-хевирлеринин тудужу, оларның харылзаазы. Дыт – черниң, дээрниң, хүннүң харылзаачызы. Кижинин бойдусту дыннат билир салым-чаяянныы.

Шүлүктө уран чурумалдыг аргаларны ажыглааны. «Тынып тураг», «дозуп ишкен», «черниң үнүн дыңнат чыдар» деп диригжиidlгелерниң болгаш өске-даа уран чурумалдыг аргаларның уткалары.

Шүлүктүн тургузуу: алды, чеди, сес одуругларны строфалар кыл-дыры тургусканы, ажыглаттынган аяннажылгаларның хевирлери.

«Дыт» – чогаалчының философчу лириказының онзагай илерээш-кини.

Словарь-фразеологтуг ажыл: чатты берген, шүдүнзениң күгүрү, тайлыш берди деп болгаш өске-даа сөс каттыжышкыннарының уткалары, оларның шүлүктө ажыглалы.

Ю.Ш.Кюнзегеш «Чөөн чүктүн кижизи мен» (1 шак).

Авторнуң тыва литературага «чөөн чүк» деп билиишкинни кииргени. Кижиниң төрээн чери-бile, бойдузу-бile харылзаазы. Лириктиг маадырның салым-чаяанының, чаңчылдарының төрээн бойдузундан бодарааны.

«Чөөн чүктүң кижизи мен» деп шүлүкте овур-хевирлер, илереттинген бодалдарның солуну. Чогаалдың дылының уран-чечени, тургузуу. Чуртунга ынакшылды чоргааралды илереткениниң аяны.

Ю.Ш. Кюнзегештиң чогаадыкчы ажылышының дугайында литература-сайгарылгалыг ажылдар.

Словарь-фразеологтүг ажыл: Алажыга аадып каарга, айызап кээр, шаңдаа шыйган, талыгырда чивеңгирлээн, шоглап келген деп сөс каттыжышыкыннарының база ай, бес, артыш, шаанак, хонак, хевек, кумзат, хүрээ-хийт, дөңгү деп сөстерниң уткаларын, шүлүкте ажыглалы.

М.Б. Доржу «Даг эзири» (1 шак).

М.Б. Доржуның новелла жанрын сайзыратканы. Чогаалда ачаның болгаш эзирниң чечен овурларының чергелешкээ. Аңчы ачазының чагыгларының оглунга дээштиг болганы, оолдун минниишкини. Эзиргэ хамаарыштыр «энгимениң бедиин тевер» дээн бодалдың өөредиглиг ханы утказы.

Новеллада символиктиг уткаже шилчээн овур-хевирлар.

С.С. Сүрүн-оол «Ырла, Хемчик» (1 шак).

«Ырла, Хемчик» деп шүлүкте лириктиг маадырның төрээн хемингэ эргелени, чоргааралы. «Тускай үннүүг» чалгыгларының, «көвей ырлыг» саарыгларының чымыштыг чону-бile «харылзаазы».

Шүлүкте лириктиг маадырның бодалдарының овур-хевирлии. Оларны илередиинге бадыткаал, адалга, дилег аяннарын чөптүг ажыглааны.

Чогаалдың дылының уран-чечени. Чадаган, саарыг, куттулар, чымыш, дөңнүүр болгаш өске-даа сөстерниң уткаларынга словарь-фразеологтүг ажылды чорудары.

М.Б.Кенин-Лопсан «Хүттүн ужары» (1 шак).

Тываның улустуң чогаалчызы М.Б. Кенин-Лопсаның шүлүк чогаалы. «Хүттүн ужары» деп өөрлеш шүлүктөриниң тема, идеязы, тургузуу.

Чогаалда кижи биле бойдустуң аразында харылзааны көргүскени, лириктиг маадырның чер-чуртунга ынакшылын илереткениниң ча-

ражы. Чылдың үлериниң аайы-бile бойдустун аажызын кижиниң аажы-чаңындан үлегерлеп чурааны.

«Хүттүн ужары» деп шүлүктүн дылының уран-чечени: эпитеттер, метафораларны чедимчелиг ажыглааны.

Словарь-фразеологтуг ажыл: чалым, кызаа, огуп чыдар, чакпыл, хоруур, булукталган доштар, төрепчилээш, девиржээн, кажараан, хүртөнеп чыдар деп сөстерниң уткалары болгаш сөзүглелде ажыглалы.

К.К. Кудажы «Танды кежии» (3 шак).

Тываның улустун чогаалчызы К.К.Кудажының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

«Танды кежии» деп чогаалда бойдус темазын чырытканының онзагайы. Тоожукчу маадырның сонуургак, хайгаараачал, эскерий-чел, өөренийчелин көргүскени. Чолдак-Кадай, Көк-Кадай кырган-аваларның овур-хевирлери.

Чогаалда бойдуска хумагалыг хамаарылга, тыва езу-чаңчылдарны сагыры, ан-мең, мал-маганның аажы-чаңнарын билири, бойдус болуушкуннарын хайгаарап, ооң-бile херек өйде демисежип билири, чамдыкта ооң ачы-дузазын четтириери дээн чергелиг айтырыгларны көдүргени. Ие-бойдустун кижицидикчи ужур-дузазы, төрээн чери биле кижиниң салым-чолу, амы-тыны тудуш деп бодалды илереткени.

Чогаалдың дылының уран-чечени, ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: тоол ээлери, Шагаа, шиме, ликпункт, шартылаа соонда, хөрөнги, күзеглээр, мээс, төрепчи, шоваа, сыйн үнү деп сөстерниң утказын болгаш сөзүглелде ажыглалы.

З.С. Байсалова «Тайга ээзи» (2 шак).

Чогаалдың аас чогаалы-бile харылзаазы. Сюжединиң кезектери-ниң идеялиг пафозу. Эр кижиниң сөзүнгэ шынчы болурун угаатка-ны. Кайгал Көк-Дамбаның овур-хевирин өөредиглиг чурааны. Кол маадырның психологтуг байдалы, ооң чугаазы.

З.А. Намзырай «Дуруяалыг-Шөл» (1 шак).

Шүлүкчүнүң чогаадыкчы ажылында төрээн чер темазының ту-ружу. Лириктиг маадырның чер-чуртунга, бойдузунга ынакшылы. Чогаалда лириктиг маадырның сагыш-сеткилин илередиринге күсүү бойдус чурумалының салдары. З.Намзырайның бойдус темазынга би-життинген шүлүктериниң өске чогаалдар-бile үн алчып тууары.

Шүлүктүн тургузуу: строфалар, строкалар, эге аяннажылганың хе-

вирлери. Уран чурумалдыг аргаларны ажыглааны.

Словарь-фразеологтүг ажыл: куруяк-чай, күзег, күзүңгү, турлаг чер, тулаа суу, шагның каазын алгаар деп сөстерниң болгаш сөс каттыжыышкыннарының уткалары.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

В.Ш.Көк-оол “Байлак чуртум”

С.К. Тока “Бөрүлерни аңнаары”. М.Ховалыг «Улуг от».

II-ги кезээ. Тараам турда, тодуг-ла мен...

К-Э.К.Кудажы “Тараа” (3 шак).

«Тараа» – К.Кудажының баштайгы тоожузу. Чогаалдың тема, идеязы. «Тараам турда, тодуг-ла мен» деп эпиграфтың ужур-утказы.

«Тараа» деп тоожудаада кижииниң амыдырал дээш турасоруктуу, ажы-төл кижизидилгезинге кол черни ээлеп турары. Суван ирейниң чагының идеялиг утказы. Чогаалда найырал темазы.

Тоожуда ўе болгаш девискээр. Чогаалдың дылының уран-чечени.

Словарь-фразеологтүг ажыл: салам, бо-былаа, кастык, сегел салы, сол-ла-дыр бе, тогана, бөкселиг, шаң, мажак, уур, эзер бөктүргези, үнгерип алыр, чазыыл-чурум, шопулак, хува, дуюг бастырар, бажының суун ижип, даап билип каан, орнукушудар деп сөстерниң болгаш сөс каттыжыышкыннарының уткалары болгаш ажыглалы.

A.К.Үержaa «Ажыл» (1 шак).

«Ажыл» деп шүлүктүң идеязын антитета аргазы-бile илереткени.

Шүлүктүң тургузунун онзагайы, дылының уран-чечени. Риториктиг айтырыгларны ажыглааны, оларның ужур-утказы. Шүлүктүң уругларның мергежил шилип алрынга, хамааты туружун илереди-ринге салдары.

Словарь-фразеологтүг ажыл: дагап, аңмаар, чиндип чорааш, таалал, хинчек, даржыктыг деп сөстерниң утказын болгаш шүлүктө ажыглалы.

III-ку кезээ. Кижи чурттуг, күш уялыг

В.Ш. Көк-оол «Самбажык» (4 шак).

В.Ш. Көк-оолдуң шии чогаалының сайзырадырынга киирген үлүү.

«Самбажык» деп драманың темазы. Шиинде социал чөрүлдээлерден

тывылган идеялар конфликт. Чогаалда үе болгаш девискээр. Шиинин кол-кол персонажтары. Алдан маадырларның баштыны Самбажыктың бурунгаар көрүштүг турасоруу. Алдан маадырларның аразында демонии, эрес-диидими.

Дургун деп аттың тывылганы, ооң амгы үеде тайылбыры.

Шиинин дылының уран-чечени, ында улустун аас чогаалының ажыглалы, маадырларның овур-хевирлерин чуруурунга ужур-дузазы. Монологтарның, диалогтарның персонажтарның психологтуг байдалдарын дамчыдарынга ролю. Кызыл хаяаның символиктиг утказы.

В.Ш. Көк-оолдун «Самбажык» деп шиизинин дугайында үнелдер.

Словарь-фразеологтуг ажыл: төре, амбын, дөрбет, имбии, эжен, лан, чанғы, хұндұ, бошка, албаты, чанчын, карачуул, черлик-шай, чинзе, одага, өөлөт, шөө-бөрү, даа дарга, хойилуну авыралдап, дуюкаа, чызаан чери, хөөрге деп сөстерниң болгаш сөс каттыжышкыннарының утка-лары, оларның ажыглалы.

Чогаал теориязы. Шиин дугайында билиг (1 шак).

Шиин аймааның чогаалдарының проза, шүлүк жанрларындан ылгалдыны, онзагай шынарлары. Оон кол бөлүктери: драма, трагедия болгаш комедияның тодарадылгалары, чижектери.

С.А. Сарыг-оол «Чечен биле Белекмаа» (2 шак).

Баштайғы тыва либреттонуң бижиттингени.

Хөгжүмнүг шииде бурунгу Тываның амыдыралы. Чогаалда кол чөрүлдәенүң чылдагааннарын көргүскени.

Чогаалдың тема, идеязы, сюжеди болгаш композициязы.

Шииде кол-кол персонажтар. Чечен биле Белекмааның овур-хевирлери.

Шиинин уран-чечен дылы, аас чогаалының үлегерлери болгаш чогаалчының уран сөске хамаарыштыр чаартыкчы ажылдаанының чижектери.

А.К.Үержaa «Үш чүс харлыг қырган кускуннуң чагыы» (2 шак).

Чогаалчының философчу лириказы.

«Үш чүс харлыг қырган кускуннуң чагыы» деп чогаалда янзыбүрү поэтиктеги овур-хевирлер. Амыдыралдың утка-дөзүнүң болгаш кижииниң амыдыралчы туружунуң дугайында бодалдар.

Кускуннуң овур-хевириң шүлүктүң идеялар утказын илередириңге ажыглааны. Чагыг мотивиниң күштүү.

Чогаалдың тургузуу. Шүлүглелдиң дылының уран-чечени, уран чурумалдыг аргаларны ажыглааны, адалгаларның ужур-утказы.

Словарь-фразеологтук ажыл:очалан, балар шаг, эзээргек, көстер, шамбыла деп сөстерниң уткалары, оларның сөзүглелде ажыглалы.

М.Б. Ховалыг «Ыдыктаан тук» (1 шак).

«Ыдыктаан тук» – төөгү-барымдаалыг чогаал. Ыдыктыг Далай-Лама башкының Тывага кәэп чораан төөгүлүг үези.

Тываның ыдыктыг символикаларынга, төөгүзүнге мөгейиг. Тываның ыдыктыг чүүлдеринге уругларның хүндүктөлдөг хамаарыл-галыг болурунга чогаалдың салдары.

Чогаалчының тыва литературада туризм, альпинизм темазын сайзыратканы.

Чогаалда ўе болгаш девискээр. Дылының уран-чечени: бойдус чурмалдарын, портреттерни чуруурда, уран чурумалдыг аргаларны ажыглааны. Чурттар, черлер, тайга-сыннар, хем-суглар, хоорай-суурлар, кижилер аттарын – хууда аттарны ажыглаанының онзагайы, ёөредиглиг салдары.

Словарь-фразеологтук ажыл: Галапагос, Фиджи, Килиманджаро, Мак-Кинли, Амундсен, Арафур, Дээди Совет, Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг Далай-лама, Тенцин Гъятцо болгаш өске-даа билдинмес сөстерниң уткалары.

Чогаал теориязы. Барымдаалыг чогаалдар дугайында билиг (1 ш).

Барымдаалыг чогаалдарның онзагай шынарлары. Амыдырал-бile холбаалыы. Барымдаалыг чогаалдарның калбак чогаал жанрының хевирлеринге хамааржы бээри. Тыва литературада барымдаалыг чогаалдар, оларның авторлары.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

Ш.Суван «Хемчик нояны».

Ч. Галсан «Көк ала Алдайым – мээн өнчүм».

В.Арсеньев «Дерсу Узала».

IV-кү кезээ. «Авай, авай, авайымны...»

С.А. Сарыг-оол «Херээжен» (1 шак).

Шүлүктүн тема, идеязы. Тыва ава кижинин овур-хевириинин ўебиле, чоннун амыдыралы, төөгүзү-бile харылзаазы, оон ажы-төлүнгө

ынакшылы. Чогаалда Ава кижиниң мөнгө овур-хевириң тургусканы.

«Херээжэн» деп шүлүктүң тургузуу, лириктиг утказының хөгжүлдезиниң аайы-бile аяннары.

Шүлүктүң дылының уран-чечени. Уран чурумалдыг аргалар: эпитеттерни, метафораларны, диригжидилгелерни ажыглааны. Үк чогаалдың тыва литературада турожу. Ава дугайында теманың уран чүүлдүң өске хевирлеринде илерээнүү.

Словарь-фразеологтуг ажыл: өдек-бile кургаглааштың, карғыс, буруу тере баштаан, оорғаны хөндүргештиң, даттыг кинчи кедиргенчө, херелдиг хүн мөңгежирээн дээш оон-даа өске одуругларның уткалары болгаш сөзүглелде ажыглалы.

С.А. Сарыг-оол «Авамның ынак оглу» (1 шак).

Шүлүктө хамааты дайынының чылдарында акы-дуңмалышкы найыралдың төрүттүнгенин, быжыкканын көргүскени.

Ава кижиниң ажы-төлгө ынакшылы. Огонектүң болгаш Опайның овур-хевирлери.

Шүлүктүң сюжеттий, тургузуунуң онзагайы. Дылының уран-чечени, ында уран чурумалдыг аргаларны ажыглааны.

С.А. Сарыг-оолдун чогаадыкчы ажылының дугайында үнелелдер.

Словарь-фразеологтуг ажыл: эрги хынныг ланчыы, шинель, бөргүп олурарга сылдыс чайнаан, ары-бөрү аглай берген, чуртталганың орук-эжин ажыдышкаш деп сөстер болгаш сөс каттыжышкыннарының уткалары.

Е.Т. Танова «Иениң салым-хуузу» (тоожудан үзүндү) (3 шак).

«Иениң салым-хуузу» деп тоожуда баштайгы тыва балерина Наталья Дойдаловна Ажыкмаа-Рушеваның дугайында боттук барымдааларга даянып уран-чечен бижээни.

Чогаалда ава кижиниң салым-чолун, овур-хевириң чурааны. Аваның мерген угааннны, туруштуу, өг-бүлэзинге, уруунга ынакшылы.

Тоожуда ада кижиниң уруунуң салым-чаяанынга үллегер болганы, деткимчези.

Чогаалдың дылының уран-чечени. Диалогтарның ролю, эпистолярлыг жанрны ажыглаанының ужур-дузазы.

Чогаалдың дыл, литература, төөгү, география, уран чурулга болгаш өске-даа эртемнер-бile харылзаазы. Кижизидикчи утка-шынарлы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: академик, скульптор, искусствовед,

Генуя, иллюстрация, Варшава, Боттичелли, үүле дээш оон-даа ёске сөстернин уткалары.

А.А.Даржай«Авамга чечээм» (боодал сонет) (2 шак).

«Авамга чечээм» деп боодал-сонеттиң тургuzuунуң онзагайы. «Сонет чечээм» деп терминниң уtkазы, тыва шүлүк чогаалынче ооң киргени. Лириктиг маадырның ава дугайында бодалдарының ханызы, авазынга ынаа, ону хүндүлээриниң чылдагааннарын айтканы. Иениң чагыгларындаулусчу идеяларның илерээни. Ава темазының мөңгези.

Чогаалдың сөс-домааның чурумалдыы, аянны. Уран чурумалдыг аргаларны ажыглааны: эпитет, метафора, диригжидилгэ, деннелгелер.

Тыва шүлүк чогаалында сонет жанрының сайзырааны.

Словарь-фразеологтуг ажыл: ырлыг чечээм аялгазын дыңна, авай, эптиг-чөптүг сөстериниң дүрүм кылдым, каңмыыл эвес, дазыл-дөстүг оглун-дур мен дээн одуругларның уткалары.

М.М. Дуюнгар «Авамның тону» (1 шак).

«Авамның тону» деп чогаалдың тематиказының хөй янзылыы. Бөдүүн ада-ие улустуң ажы-төлге, ажыл-ишке, амыдыралга хамаарышкан кижизиг мөзүлөрөн илереткени.

Ава кижиниң овур-хевириң ажыдарда, сактыышкын, чагыг аянны билдилиг ажыглааны. Авандың портретин чуруурунга детальдарның ужур-дузазы. Ада кижиниң овур-хевириңин күштүг талалары.

Алдай-оол дарганың овур-хевириңде кижилерге, оларның ажыл-ижинге, сеткил-сагыжынга тоомча чок, каржы хамаарылганы илереткени.

Чогаалдың кижизидикчи салдарлыы, дыл-домааның уран-чечени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: албан хаап турган, яамы, ак-мак четпейн, телепон, пронт, сайыт, сессииргэ, бызап ижер, когаралдыг, дешпик кижи, аптылаапка, суртаал, өнчү, олчуп-селчип деп сөстерниң уткалары, сөзүгледе ажыглалы.

3. А.Намзырай «Авам мени манап орап» (1 шак).

Авторнуң ава кижиге ынакшылының күштүү. Өскен чер, ава, ажы-төл деп билиишкиннерниң аразында мөңгө харылзааны илереткени.

Шүлүктүң тургuzuу, эгэ аяннажылгазының хевирлери, уран чурумалдыг аргаларны ажыглааны.

3. Намзырайның ыры апарган шүлүктери, ооң тыва композиторлар-били чогаадыкчы харылзаазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: даглар куржаан, чанган күштар көлир душта, харап хүнзээр, ушкан күштар шаа-бile деп одуругларның уткалары.

Немелде номчулгага сүмөлээн чогаалдар:

С.Б. Пюрбю «Авай, авай, авайымны».

Ч.Галсан «Авамга өпей ыры».

А.Х-О. Ховалыг «Надя Рушева – сылдыс».

V-ки кезээ. Кижи болуру чажындан...

Ч.Ч.Куулар «Шораан» (4 шак).

Тываның улустун чогаалчызы Ч.Ч.Кууларның тыва литератураның шүлүк болгаш проза жанрларының сайзыралынга киирген үлүг-хуузу.

«Шораан» – салым-чол темазынга бижиттинген тоожу.

Тоожунуң кол маадыры Шораанның прототиби. Караа көрбес оолдуң иштики делегейи, сагыш-сеткилиниң дойлуушкуннары. Шорааның өөредилгеже чүткүлдүүн, хөгжүмчү болур салым-чаяанының илерээнин детальдар дузазы-бile чурааны. Психологизм аргазын тоожуда чедимчелиг ажыглаанды.

Тыва улустун төрөл харылзааларын, езу-чаңчылдарын тоожуда көргүскени.

Улустун аас чогаалының тоожуда ажыглалы, ооң кижизидикчи салдары. Чогаалдың дылының уран-чечени. Уран чурумалдыг аргалар.

Словарь-фразеологтуг ажыл: шара чажындан, кемнig төл, улаанут, алыс ууру эрте бээрge, оргак, адan, толаныр, бурганнай берген, чер кулактыг, хараача, огурап, сорулдажыр, кулуксаан, көржен, чашкаадай, матпадак, кунук кижи, хаарыыл, калбак-аас, хуурмак, аза бойлаар, ак хар ашпааннар, эмдик, дасык даргазы деп база өске-даа сөстерниң болгаш сөс каттыжышкыннарының уткалары, сөзүглелде ажыглалы.

К.Д. Чамыян «Ханы дазыл» (4 шак).

«Ханы дазыл» деп тоожунуң идеязы, темазы. Башкы кишинин ажылын, өөреникчилериниң салым-чолу дээш харыысалгалынын Агар-оол башкының овур-хевирингэ даянып чогаалда көргүскени.

Башкылар коллективиниң, Пар-оолдуң, ачазының болгаш соңгу иезинин аразында харылзаалардан чогаалда социал чөрүлдээлериниң илереп келгени. Пар-оолдуң бот-тускийлан қижи бооп хевирлеттингени.

«Ханы дазыл» деп тоожуунуң дылының уран-чечени. Кол маадырның сагыш-сеткилип илередиинге, чогаалдың идеялыг утказын ажыдарынга бойдус чурумалының ужур-дузазы.

Чогаалдың кижизидикчи ужур-утказы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: депшиде берген, ажылы шулудаан, өгбелеринден өнчүнү алыр, үжен чылдың нүүрүн көрүп, чаг иштинде бүүрек дег, кылышын дамдыктап келди, олурганнарны көзү көрүп, хой шышыры, эрбенниг сөстер, чадыкпаастааш турупкан, доскут угаап, кулагам узун депсөс каттыжышкыннарының уткалары болгаш сөзүгледе ажыглалы.

А.Х-О. Ховалыг «Үш үне» (1 шак).

А.Х-О. Ховалыгның шүлүк чогаалы. Шүлүктеринин тематиказының делгеми.

«Үш үне» деп чогаалдың тема, идеязы. Лириктиг маадырның төрээн черинге, чонунга, дылынга ыдыктыг хамаарылгазының чогаалда илерээни. Чогаалдың кижизидикчи уткалалы.

Шүлүктүң дылының уран-чечени, ында уран чурумалдыг аргаларны ажыглаанды.

Словарь-фразеологтуг ажыл: чингирилээн, довурзак, сыйымнааштың, хилиң, сиилбиир, хомус деп сөстерниң уткалары, чогаалда ажыглалы.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

Ш.М. Суваң «Туматтар».

Э.Б. Мижит «Кара-Дагның казыргызы».

К.Д. Натпий-оол «Сыын-Чүрээ».

М.К. Өлчей-оол «Төлевир».

Л.Х. Ооржак «Өңнүг кижи».

Шээжилээр чогаалдар

Шүлүк чогаалындан: С.А.Сарыг-оол «Улуг-Хемим» (үзүндү), «Херээжен», «Авамның ынак оглу», Ю.Ш. Кюнзегеш «Чөөн чүктүң кижизи мен», М.Б. Кенин-Лопсан «Хүттүң ужары» (үзүндү), А.К. Үержаяа «Ажыл», А.А. Даржай «Авамга чечээм».

Проза чогаалындан: С.С. Сүрүң-оол «Озалааш хем» (үзүндү), К.К. Кудажы «Тараа» (үзүндү), Ч.Ч.Куулар «Шораан» (үзүндү).

Шии чогаалындан: С.А. Сарыг-оол «Чечен биле Белекмаа» (үзүндү).

Шупту – 70 шак

Үндезин – 46

Класстан дашкаар номчулгага – 8

Чогаал теориязы – 5

Чугаа сайзырадылгазынга – 11

8-ки класстың өөреникчилериниң шингээдип алыр кол-кол мергежилдері болғаш чаңышылдары

8-ки класска тыва чогаалга кичәэнгейни дараазында чүүлдерже углаары чугула: чогаал маадыры – овур-хевир, литератураның темазы, чогаалда көдүрген проблема.

8-ки классты доозуп тургаш, өөреникчилерниң билир ужурлуг чүүлдери:

- чогаалдың бижиттинген үези-бile харылзаазын тодарадып билир;
- чечен чогаалдың темазын, идеязын, сюжедин, композициязын тодарадып шыдаар;
- чогаалда көдүрген проблеманы тодарадып билир;
- документалдыг чогаалдарның онзагай талаларын ылгап билир;
- чогаалдарның бүгү аймактарын болғаш хевирлерин ылгап билир;
- огаал сөзүгелениң планын тургузуп билир, ону езугаар аас-бile азы бижимел-бile үнелел берип шыдаар;
- чогаалдың аймактарының жанр-хевирлериниң ылгавырлыг талаларын ужур-дузазын тайылбырлап билир;
- номчаан номунга, көрген кинозунга, шиззинге аас-бile азы бижимел-бile үнелел берип шыдаар;
- чогаалдың уран-чечен онзагайын барымдаалап долу сайгарылгазын кылып билир;
- литературлуг терминнер словарьларын, энциклопедияларны ажыглап билир;
- чогаалдарга хамаарыштыр литература-сайгарылгалыг ажылдарны билир, оларны аас-бile харыыларга азы бижимел ажылдарга ажыглап билир;
- өөрөнген чогаалын бот-тускайлаң үнелээрде, литература төөгүзүнүң барымдааларын база литература теориязын ажыглап билир.

9 КЛАСС

Кирилде кичээл (3 шак).

Тыва литератураның төөгүзү. Тыва улустун аас чогаалы болгаш литература.

Аас чогаалы болгаш литература – сөстүң уран чүүлүнүң ийи төрөл хевирлери. Аас чогаалының литератураны мурнай тывылганы, чурумалдыг аргаларны, эстетиктүг негелдөлөрни (принциптерни), хевирлерни тыпканы. Оларны литературага өнчү кылдыр дамчытыканы.

Тываның сураглыг тоолчулары. Аас чогаалының болгаш литератураның аразында сырый харылзаазы.

Тыва литератураның сайзырап келгениниң төөгүлүг оруу.

Тыва литератураның укталган дестери. Оон хевирлэтийнинге аас чогаалының үлөгер болганы, орус, моол болгаш кожа-хелбээ чоннарның литератуralарының ужур-дузазы. Тыва литератураның тыптып сайзыраарынга Тываның девискээринге үе-дүптен бээр нептерээн көжээлдерде бижиктерниц, ында бижиттинген чогаалдарның салдары.

Тыва литератураның үндезилекчилери, оларның баштайгы чогаалдары, тыва литератураның сайзыралынга киирген үлүг-хуузу.

Тыва Арат Республика үезинин чечен чогаалының тывылганы, баштайгы базымнары (1920–1945 ч.ч.)

Тыва литератураның тыптып сайзыраарынга төөгүлүг байдалдар. Национал бижиктиң чогаатынганы, өөредилгэ номнарының үнүп эгелээни, литературулуг дылдың терминнериниң хевирлэтийнгени.

Чаа ырлар. Чогаалды демнежип чогаадыр чаңчылдың тывылганы. «Самбукийның чугаазы». Баштайгы тыва проза чогаалының тывылганы. 1920–30 чылдарда чечен чогаалдың онзагай талалары: аас чогаал аянныы, массалыы, литературлуг аймактарның, хевирлерниң чаа-ла тыптып турганы.

Шүлүк чогаалының сайзырааны. Моол дылда бижиттинген баштайгы шүлүк чогаалдары (М.Содунам “Ленин дугайында шүлүк”, Д.Барыкаанның “Марттың сези”).

Тыва литература Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында (1941–1945 чч). Тыва литератураның арат чонну сорук киирер күш

булу бергени.

1942 чылда Тываның Чогаалчылар эвилелиниң тургустунганы. Тыва чогаалчыларның «Улуг-Хем» альманагының тургустунганы. Орус совет чогаалчыларның тыва чогаалчыларга чедирген дузазы. Баштайгы чыындылар («Дайынчы кыйгы», «Чалышы назынның кыла-жы», «Төрээн чуртувус дээш»).

Баштайгы балладалар болгаш шүлүглелдерниң бижиттингени.

Проза чогаалының сайзырааны. С.К. Токаның «Мээн сактыыш-кыннарым», «Тос чадырда» деп чогаалдарының «Араттың сөзү» деп тыва трилогияның эгезин салганы.

Шии чогаалының сайзырааны. В.Ш. Көк-оолдун, С.К. Токаның, С.Б. Пюрбюнүң шиилери.

Очулга ажылы. Орус болгаш делегей литературадарының тыва дылче очулгазы.

1945–1957 чч. – дайын сөөлүндеги үе-чада, репрессия чылдары; Тыва литератураның совет үеде сайзыралы.

1957–1970 чч. – тыва литератураның быжыгып тургустунганы. Ол үеде литератураның сайзыралының социал-төөгүлүг байдалда-ры. Литература критиказының сайзырааны. Ук төөгүлүг үеде тыва литератураның ангы-ангы жанрларының шапкын сайзырааны. Тыва чогаалчылар отрядының өскени.

1971–1985 чч. – тыва литератураның Эде тургустунуушкунга че-дир үе-чадазы.

1986–1990 – Тыва литератураның эде тургустунуушкун чылдарын-да сайзыралы.

Чечен чогаадылгага чогаадыкчы бодалдың хостуу, чогаалдарның улусчзуу, ангылды деп принциптерниң ролонуң дугайында маргыл-даалыг айтырыгларның тыптып келгени. Чамдык темаларның (Ленин, Октябрь, хувискаал, интернационализм...) чавырлы бергени. Шүлүк чогаалының уран-чечен болгаш идеяларында талазы-били делемчээни, философчук угланыштырының күштелгени, делегей көрүүшкүнүнүң болгаш эстетиказының ханылаанды.

Тыва прозаның улам ыңай сайзырааны. Тыва прозада чаа аттарның көстүп келгени. Чечен очулганың сайзыралы.

Тыва шии чогаалында чаа-чаа темаларның тыптып келгени. Уран-чеченинде диалогтарның, монологтарның, репликаларның,

детальдарның хүлээлгелериниң чаа деңнелчे бедээни.

1991 чылдан бо хүннерге чедир – тыва литератураның амгы үе-чадазы, ооң сайзыралы. Тыва литератураның амгы үе-чадазын аңгылаарының боттук барымдаалары. Тыва шүлүк, проза, шии чогаалдарының шапкын хөгжүлдези, ында хевир-тургузуг, утка-шынар талазы-бile чартылгалар, чаа эстетиктиг хевирлерниң докунааны. Амгы үениң шылгарангай чогаалчылары.

I-ги кезээ. Мөнгө даштың сарыны...

Тыва литератураның тыптып сайзыраарынга үе-дүптен бээр Тываның девискээринге нептерээн көжээлерде бижиктерниң, ында бижиттинген чогаалдарның салдары.

Бурунгу бижимел тураскаалдар (2 шак).

«Күлтегин», «Күлтегинге тураскааткан биче бижик», «Өөк-Туран көжээзинде бижик».

Орхон-Енисей девискээринде көжээлерде бижиктерни (Орхон-Енисей бижиктерин) төөгүнүң, дылдың, чогаалдың делегей чергелиг тураскаалдары кылдыр санап турары. Көжээлерде бижиктерни чогаалга хамаарыштырының чылдагааннары болгаш барымдаалары.

Ук чогаалдарның жанры, темазы, идеязы, тургузуу. Кол-кол овур-хевирлери: Күлтегинниц, Тонукөктүң болгаш ёскелерниң-даа.

Көжээлерде бижиктерни дылының уран-чечени: синтаксистиг параллелизм, метафора, диригжиidlгэ, деңнелгэ, эпитеттерни ажыглааны. Амгы тыва литературага ук чогаалдарның салдары, ужур-дузазы. Көжээлерде бижиктерни чеченчилиг очулдурынга Ю.Ш.Кюнзегештиң, А.А.Даржайның киирген үлүг-хуузу. Күлтегинниц, Тонукөктүң болгаш ёске-даа бурунгу овур-хевирлерниң тыва литератураның чогаалдарынче кирип келгени.

«Означенное суурдан тывылган тураскаал» (Ю.Ш.Кюнзегештиң очулгазы-бile) (1 шак).

Ю.Ш. Кюнзегештиң көжээлерде бижиктерни очулдурууп, чечен чо-гаал дылынче кииреринге, оларны үнелээринге киирген үлүг-хуузу.

Чогаалды очулдурганының төөгүзүү, утказы болгаш билдинмес сөөстер тайылбыры.

Күш-күл-тутук маадырның овур-хевириндөн, чагылгарындан оон маадырлыг мөзүлдериниң илерээни.

Шүлүктүң дылының уран-чечени.

Ю.Ш. Кюнзегеш «Көк-Эл» (1 шак).

«Көк-Эл» деп балладаның темазы. Тыва улустун әжелелге удур, хостуг, хамаарышпас чорук дээш демисежип чораанының дугайында лириктиг маадырның даап бодаашкыннары, оларның төөгү-бile холбаалы.

Чогаалдың тургузуу, ооң тоожуушкуннуг аяны.

Чогаалдың дылының уран-чечени, символиктиг метафораларны ажыглааны, бурунгу төөгүлүг амыдыралды чиге дамчыдып турары. Улустун аас чогаалы-бile харылзаазы. Чогаалдың төөгүлүг, кижизидикчи ужур-дузазы.

Чогаалдың сөзүглели-бile словарь-фразеологтүг ажылды чорудары.

Ю.Ш. Кюнзегеш «Багырның хылыжы» (1 шак).

Археологтүг казымалдардан тывылган хылыштың чогаал бижии-ринге майык болганы. Тема, идеязы. Балладаның утказының бадыткаалдыг шынныы, чоннуң амыдыралын чеченчиidi чурааны. Бурунгу өгбелерниң чөптүг демиселиниң хайныгып үнгениниң чылдагааны, маадырларын хорум-базырыктарга орнукшудуп, саксалап чорааны.

Балладаның тургузуу. Бурунгу дайынчының эдилели мези-хылыш – символиктиг деталь овур-хевири.

Дылының уран-чечени. Лириктиг маадырның уран-чечен даап бодаашкынының делгеми. Балладаның төөгүлүг ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтүг ажыл: эзир түрлүг, күдер боттуг, курайлашкан түме шериг, шунагай, мези, хилизинче, улчуккан, күзүңгүлүг селеме, чычыны, торгу бүдээттинген деп сөстерниң болгаш сөс каттыжылышкыннарының уткаларын, чогаалдың сөзүглелиндө ажыглалын тайылбырлаар.

А.А. Даржай «Бурунгунун изи-бile» (1 шак).

«Бурунгунун изи-бile» деп чогаалдың тема, идеязы. Бижиттингениниң үндезин дөстери. Лириктиг маадырның төөгүгө хамаарылгазы, ооң бурунгу Шүлүкчүнүң ажылын үнелээни. Өске литературааларның бурунгу чогаалдары-бile харылзаалы.

Чогаалдың дылының уран-чечени: эпитет, деңелеге, метафораларны ажыглааны. Үзүндүде риториктиг айтырыгларны ажыглаанының ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтүг ажыл: Күлтегин, Тонукөк, Орхон, Иллиа-

да, Игорь ноян, Боян, Гомер деп сөстерниң, «хаттыг шуурган – халаптардан», «...Кайы хемче оскунуптун», «Кайы дагда шыгжап кааптың», «эгээртимес культуралыг», «эра өттүр элеп читпес» деп одуругларның уткалары, сөзүгледе ажыглалының тайылбыры.

И.Б. Иргит «Көкәэ дажы» (1 шак).

«Көкәэ дажы» деп шүлүктүң темазы, идеялык утказы. Тыва чоннуң төрөэн черинге, ооң төөгүзүнгө хумагалыг болурунчे уланган кыйгы, патриотчу хөөннү илереткени.

Шүлүктүң тургузуу. Дылының уран-чечени: уран чурумалдыг аргаларның ажыглалы. Риториктиг айтырыг болгаш кыйгырыг домактарының ужур-утказы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: саңын салыр, кадагааты, тендиш дивес, ынанган-дыр, чүректерге танмаланзын деп сөстерниң болгаш сөс каттыжыышкыннарының уткалары болгаш тайылбыры.

II-ги кезээ. Таңды, Саян – ийи сынның аразынга...

С.К. Тока «Каргыга чорааным» (2 шак).

Очерк жанрын сайзырадырынга чогаалчының киирген үлүг-хуузу. «Каргыга чорааным» деп очерктиң онзагайы, ооң тыва чечен чугааның төрүттүнеринге салдары. Тываның бүгү булуңнарында бир мөзүлеш чаа амыдыралды суртаалдаан болуушкуннары көргүзүп, арат чоннуң кичээнгейиниң төвүнгө турган айтырыгларны көдүргени.

«Барлык ховузу», «Революцияның ачызында», «Садыг», «Лама, хамның мегези», («Арны кыза берген»), «Аал бөлүктүң хуралы», «Чаагай атты хей хүлээткен» дээш оон-даа өске эгелерниң уткалары.

Чогаалдың тургузуу. «Каргыга чорааным» деп очеркте пейзаж болгаш портрет чурумалдарын ажыглааны.

Дылының уран-чечени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: чут-чураангай, хоорзун, кылама, ыжыкталып чедип кээр, кызаа, эжин ышкынып, каргыс шагда, хелемчи, эмнээриниң улуу, авыралы-бите деп болгаш өске-даа сөстерниң болгаш сөс каттыжыышкыннарының уткалары болгаш ажыглалы.

Чогаал теориязы. Очерк дугайында билиг (1 шак).

Очерк жанрының тодарадылгазы, өске жанрлардан ылгалы. Очерктиң хевирлери, оларның тус-тузунда тайылбыры. Очерктиң

ужур-дузазы. Тыва литературада очерктер.

М.Ы. Идам-Сүрүн «Союспан» (1 шак).

«Союспан» – тыва литературада баштайгы баллада. Оон аас чо-гаал болгаш амыдыралчы үндезиннери. Чогаалда болуушкуннарның үези, девискээри. Аңгылар аразында демиселди чурааны.

Чөптүг эвес чоруктарга удур чааскаан туржуп үнген Союспанның овур-хевири: мерген угаанныы, чоргаары, күштүү. Балладада романтиканың кол черни ээлээни.

Балладаның өөредиглиг болгаш кижизидикчи ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: «Союспан» деп балладаның дылында үениң байдалын, кижиниң сеткилдерин илереткен бүдүн үе, ажыл төрүүр, чаргы-чаалы, конгул, элчи, казылган, хаа, бозага, кылама, чаанбиле удаалажыр деп сөстерниң уткалары, оларны чөп ажыглааны.

Чогаал теориязы. Баллада бугайында билиг (1 шак).

Жанрның тодарадылгазы, тывылганының төөгүзү. Балладаның хевир-тургузуу, утка-шынары. Тыва литературага баллада жанрының тывылганы. Балладаның янзы-бүрү хевирлери, чогаалдарның чижектери. Амгы тыва литературада баллада жанрының сайзыралы.

С.А. Сарыг-оол «Саны-Мөгө» (3 шак).

Шүлүглелдин тема, идеязы. Шүлүглелде чечен үе болгаш девис-кээр. «Човулаңың дөвүнчүү», «Чолдуң бедик чадазы» деп кезектерниң идеилиг уткалары.

Маадырларның прототиптери. Саны-Мөгениң портрети, амыдыралчы туружу.

Шүлүглелдин дылының уран-чечени.

«Саны-Мөгө» деп чогаалдың кижизидикчи ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: тамы, чут, керзен, кичигене, шенне, ай, бес, казырық, эштенчи, өөлөт, дөрбөт, делег, кинчи-бек, чажаң, албан, чанчың, чургаан, арбан, суму, өстү чазар, хавыяя болгаш өске-даа сөстерниң уткалары болгаш ажыглалы.

Чогаал теориязы. Шүлүк чогаалының лиро-эпиктиг хевириниң дугайында (1 шак).

С.Б. Пюрбю «Чечек» (3 шак)

«Чечек» деп шүлүглелдин бижиттингениниң төөгүзү. Шүлүглелде кол маадырларының овур-хевирлери.

Шүлүглелдин дылының уран-чечени: эпитеттерни, метафоралар-

ны, деңнелгелерни, символдарны; улустун ырларын, үлегер домактарны ажыглааны. Чогаалда композицияның элементилери – пейзаж болаш портретти ажыглааны.

Шұлғлелдин тургузуунда «онегин строфазын» ажыглааны.

Словарь-фразеологтүг ажыл: тойлу, чолуктуруп, чадыккалак, күзег, эзириқ, соот, қыр, кечим шай, урук, бошка, “кара өг”, манзыла-дыры, бөрзек, дескешпес, дизәлешкен бууралар дег, хырбача, чечәргектер, идәргектер, хувулгаан, Эжен чарлы, сүргүүл, аyttарывыс чайып алды, дуюкаалап, паараң, кара тамы деп сестерниң болгаш сес каттыжышкыннарының уткалары, ажыглалы.

С.Б. Пюорбю «Кара-Суг» (1 шак).

С.Б. Пюорбюнүң хамааты лириказының патриотчу хөөннүү. Төрээн черинге ынакшылын илереткенинүң эргеледии. Кижиниң төрүттүнген чериниң – биче төрээн чуртунун ыдыктыын, сеткил-хөөнгө тудужун алгааны. «Кара-Суг» деп шүлүктө Ава биле Төрээн черин чергелештир алгааны.

С.Б. Пюорбю «Хайыракан» (1 шак).

«Кара-Суг», «Хайыракан» деп шүлүктөрде төрээн черинде хемни болгаш ыдыктыг چараш дагны уран-чечен алгааны. Оларга ханы ынакшылын, чоргааралын илереткени. Шүлүктө уран чурумалдыг аргаларның ажыглалы, адалгаларның болгаш риториктиг айтырыгларның ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтүг ажыл: онзаланыр, туруг, орнукшуттум, сөң, дүдүскең, дүндүштелип, хүннеш черден, хажының-бile, шимелге деп сестерниң уткалары, сөзүглелде ажыглалы.

З.А. Намзырай «Аяк хәэлиг Тыва чуртум» (1 шак)

Чогаалчының төрээн чер темазынга бижиттинген шүлүктөринин утка- хөөнү.

«Аяк хәэлиг Тыва чуртум» деп шүлүктө өскен-төрээн чөрин алгаанының пафозу. Тыва чериниң эрткен, амғы болгаш келир үелеринге бүзүрелдии, ооң ыдыктарын адап мөңгежиткени.

Шүлүктүң уран-чечени: эпитетти, метафораны, деңнелгени ажыглааны. Адалгаларның болгаш риториктиг кыйгырыгларның ужур-утказы.

Словарь-фразеологтүг ажыл: хиндиинде, аяк хәэлиг, хаажылаан, сырып, чолун чогуп деп сестерниң уткалары, ажыглалы.

Н.Ш. Куулар «Аңнаашкын соонда болчаг» (2 шак).

«Аңнаашкын соонда болчаг» деп чечен чугааның тема, идеязы. Тыва литературада төөгү темазын чаартырынга чогаалчының үлүү. Бурунгу түрк аймактар аразында эвилелчи болгаш чөрүлдээлиг харылзааларны чырытканы. Күрүнэ эрге-ажыны биле кижиниң хуу амыдыралының аразында чөрүшкектер.

Чечен чугаада овур-хевирлер. Урандай биле Аялзының аразында ынакшылды көргүскени: кижи сеткилиниң нарыны, уяны, камгалал чогу, ынакшылдың ыдыктыг күжү.

Чогаалдың дылының уран-чечени. Кижизидикчи ужур-утказы.

В. Ш. Көк-оол. «Хайыраан бот» (4 шак).

Тываның улустун артизи, чогаалчы В.Ш. Көк-оолдуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Тыва культураны сайзырадырынга киирген үлүг-хуузу.

«Хайыраан бот» деп шининде тыва литературада туружу. Темазы болгаш идеязы. Шаандагы Тывага хөрөжжен кижиниң салым-чолун көргүскени, оон кижизиг мөзү-шынарын чечен чурааны.

Шиинде кол чөрүлдээ (конфликт): кол маадырның чырыткылыг күзели болгаш анаа удур үениң чанчылчаан езу-чуруму.

Шиинде кол-кол овур-хевирлер. Караныңамыздыралга ынаа, тура-соруктуу, ынакшылга бердингени, дидими. Аваның, Сарыг-Ашактың, Седиптиң, Кенден-Хуурактың болгаш өскелерниң-даа овур-хевирлерин монолог, чугаа, иштики дүвүрел дамчыштыр илереткени.

Шининде сюжеди болгаш композициязы. Дылының улусчузу. «Хайыраан бот» деп шии дугайында үнелелдер.

Словарь-фразеологтуг ажыл: чавагазын салбактаңар, кежегезин хиндиктенер, харам бастыгар, Майдыр бурган эргиткен черге, Хомду чаазы, кужураткан хоюнче, таалың, шилеге, чаяан-дөс, аксы-барылга, айт-боттуң шүүдели, аглаар, шүүдедир деп база өске-даа сөстерниң, сөс каттыжышкыннарының уткалары болгаш сезүглелде ажыглалы.

Чогаал теориязы. Трагедия – шии чогаалының хевири (1 шак).

Трагедия – шии чогаалының бир хевири. Ооң тывылганының кыска төөгүзү, баштайгы авторлар болгаш оларның чогаалдары. Амгы тыва шии чогаалында трагедия жанрының хөгжүлдези.

Немелде номчулгага сүмөлээн чогаалдар:

«Самбукайның чугаазы», Д. Барыкаан «Марттың сези», В. Көк-оол «Тыва чуртум».

Ш-кү кезээ. Дайын дээргэ дарызыг чыт...

С.Б. Пюрбю «Тулчуушкунче» (1 шак)

Шүлүктүң тема, идеязы. Чогаалдың пафозу. Лириктиг маадырның, чоннуң овур-хевириниң патриотчу хөөнүн көргүскени.

«Тулчуушкунче» деп шүлүктүң тургузуу. Шүлүктүң уран-чечени: делгеренгей эпитет, деннелгэ, метафораларны уранчыдып ажыглааны.

Орус болгаш өске-даа төрел аймак чоннарның литературааларында Ада-чурттуң Улуг дайынының темазынга бижиттинген чогаалдар-бile чаңгыс аай хөөннешкээ. «Тулчуушкунче» деп шүлүктүң дайын чылда-рында бүгү Тываның чонунуң хей-аьдын көдүрүп турганы.

С.Б. Пюрбю «Кызыл кош» (1 шак)

Чогаалдың темазы, идеязы. Чогаалда чечен ўе.

Чогаалда овур-хевирлер. Балладаның тургузуу. Дылының уран-чечени, уран чурумалдыг аргаларны, ылангыя деннелгелерни чедим-челиг ажыглааны.

Словарь-фразеологтүг ажыл: сырый ышкаш, сылдыс ышкаш, ко-жаа ышкаш, сыра болган хөнү, сыын ышкаш, чинчилер дег, торгу ыш-каш, ужуп чанган дуруя дег, согун ышкаш, алдын чыжыр эртине дег деп деннелгелерниц, кашпал, хөректер, дазыл баштыг даңза деп сөстер болгаш сөс каттыжышкыннарының уткалары база ажыглалы.

С.А. Сарыг-оол «Белек» (3 шак)

«Белек» – тыва литературада баштайгы тоожу. Чогаалда чечен ўе болгаш девискээр.

Тоожуда кол-кол овур-хевирлер.

Чогаалдың адының, пейзаж чурумалының символиктиг ужур-утказы.

Тоожунун дылының уран-чечени, тожу диалектизин чедимчелиг ажыглааны.

«Белек» деп тоожунун өөредиглиг, кижицидилгелиг ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтүг ажыл: эндөвейн, чылыгзымаар чимел, бораннаар, бирээнди дуйган, мону аккып бээр дээш, йоону берген хай-дыл, бурий чаа бижик келген-дир, алдын уургайы, «стахановчулар», хокаштар, ынчап багынчыг чүве кылыр дээн-дир, олгыды баар мен, дашпылырылааш, чарашиб-ан, күдүрээ, Таңды чимезин кижи өлүрүп

төтпес, тош, кавыыргаан уу-биле, кускун-хаай, кузук дээш оон-даа өске сөстерниң болгаш сөс каттыжышишкыннарының уткалары база ажыглалы.

О.К. Саган-оол «Арат чоннуң мурнундан» (2 шак).

Чогаалдың тематиказы, идеязы. Тоожукчу маадырның овурхевириниң чогаалда туружу болгаш ужур-дузазы.

Чогаалдың дылының уран-чечени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: найысылал, тууйбу, Барыын фронт, Кызыл Шериг, колхоз, ТАР, үгер-боо, кызыл кош дээш өске-даа сөстерниң уткалары, сөзүглелде ажыглалы.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

С.Пюрбю «Төрээн чонунун адын адап чаалажып чораан».

С.Тока «Чоннуң оглу».

IV кезээ. Тос-ла чүзүн малымайны...

В.Л.Эренчин. «Дөнен-Шилгим» (1 шак)

«Дөнен-Шилгим» деп чогаалда тыва кижиниң эргелиг айынга эстетиктиг хамаарылгазын көргүскени. Айтың овур-хевирин уран-чечен чурааны: дурт-сыны, дериг-херексели, аажы-чаңы, чоруктары. Лириктиг маадырның айынга чоргаараан сеткилин илереткени. Чогаалдың дылының уран- чечени.

«Дөнен-Шилгим» – тыва шүлүк чогаалында малдың (аьттың) овур-хевирин дамчыштыр кижиниң чарашсынар, чоргаарланыр сеткилдерин илереткен баштайгы чогаал.

Словарь-фразеологтуг ажыл: дөлем сыны, кастаар, аралчаалап деп сөстерниң уткалары.

В.Л.Эренчин «Кадарчы уруг» (1 шак).

Шүлүктүң темазы болгаш идеязы.

Кадарчы уругнуң овур-хевирин, ооң портредин чуруурунга детальдарны, диалогтуг чедимчелиг ажыглааны.

Шүлүктүң дылының уран-чечени, чогаалдың ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: казылганның, аланды, хеден, довурзактыг, чик деп сөстерниң уткалары.

В.Л.Эренчин «Тере-Хөл» (1 шак)

«Тере-Хөл» деп чогаалдың аас чогаал үндезинний. Чогаалдың

жанры, композиция болгаш сюжеди. Ында кирген овур-хевирлер, оларның тус-тузунда характеристиказы.

Аваның овур-хевири: чагыг-сүмеллии, угаанныы.

«Тере-Хөл» деп тоолдун урган-чечени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: сиилинер, кыйгыртыышкын, энчектелген, Moody, мойналык, Тере-Нуур деп сөстерниң уткалары болгаш сөзүглелде ажыглалы.

Е.Т. Танова «Кара-Бай» (чогаалдан үзүндү) (3 шак).

«Кара-Бай» деп чогаалдың тематиказы, идеязы, бижиттинген үезиниң идеологиязы.

Кол маадырның овур-хевири, прототиви. Чогаалда өг-буле, амыхуунун болгаш нийтилел айтырыгларынуран-чечен чурааны.

Романың дылының урган-чечени.

В.С. Серен-оол «Өгже чалалга» (1 шак).

Шүлүктүң тема, идеязы. Лириктиг маадырның Өгге ынакшылың, хұндұтқелин илереткен мәгейии. Өг болгаш өртемчей деп билиишиндерниң харылзаазын философчу чурааны.

Шүлүктүң тургуузунун онзагайы, строфиказы.

Дылының урган-чечени: эпитеттерни, деңнелгелерни болгаш өскеңдаа чурумалдыг аргаларны ажыглаанының чедимчелии.

Словарь-фразеологтуг ажыл: хараача, дүндүк, өлчейлиг хұн, бөгеже, базырыг, кожалаң, сарыктыра салып кагган деп сөстерниң болгаш сөстер каттыжышкыннарының уткалары болгаш сөзүглелде ажыглалы.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

О.К Саган-оол «Баян-Таланың кижизи».

С.С.Сүрүн-оол «Кишиниң намдары».

А. А.Даржай «Өгге йөрээл».

А.К.Үержaa «Артыжап көр».

А.Адаров «Көшкүн чон бис».

V-кү кезээ. Часпас дизе, хая көрүн...

А.А. Даржай «Оңгар» (2 шак)

«Оңгар» деп тоожунун тематиказы, идеязы. Репрессия темазын чырытканы.

Тоожуда овур-хевирлер. Боражыктың овур-хевири. Онгарның овур-хевирин дамчыштыр кол маадырның психологтүг байдалын чедимчелиг чурааны. Тоожуда нийтилел, өг-бүле, кижилерниң хууда харылзааларын чергелештир көргүскени.

Тоожунун дылының уран-чечени. Чогаалдың адының символиктиг утказы.

Словарь-фразеологтүг ажыл: сайыт, даалга, чажыт, даңғырак, чогуур черлер, доскуул, күүседикчи сагылга-чурум, эде тургусту-нуушкун, сектер, дайзыннарны агартып эгелээн үе, Онза суд, ырмазы-раар, «контрлар», «Улуг дүн» деп тоол-чугаа деп сөстерниң уткалары, сөзүглелде ажыглалы.

А.А. Даржай «Он рубль» (1 шак)

Чечен чугааның темазы, идеязы. Серин кадайның болгаш оглу Мөнгүн-оолдун овур-хевирлерин дамчыштыр ада-ие болгаш ажытөл аразында харылзаазын илереткени. Аваның аарының дугайында бодалдарында, оглунга адрестээн монолог чугаазында ооң иштики сагыш-сеткилини, психологтүг байдалын илереткени.

«Он рубль» деп чечен чугааның дылының уран-чечени: эпитеттерни, деннелгелерни ажыглааны. Чогаалдың утказын ажыдарынга, овур-хевирлер чуруурунга уран-чечен детальдарның ужур-дузазы: шаажаң бузундулары, он рубль, саазын чечектер. Чогаалдың утказынга албан-херек бижиктерин кииргенинин ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтүг ажыл: эжик кастыны, ырлаар-хааржак, дээвиир, так адыштапкаш, дүндүүнден, чевег, орнукшудар, хем бажының мөөруктери, маанай, мортук довурак, даштыкы янчыыр деп сөстерниң уткалары, сөзүглелде ажыглалы.

Ф.Ш. Сеглеңмей «Тын дээш демисел» (3 шак).

Чогаалчы Ф.Ш.Сеглеңмейнин чогаадыкчы ажылы.

«Тын дээш демисел» деп тоожунун утказы, тематиказы. Ук тоожуда төре хөрээнге, шажынга, эртем-билигге хамаарыштыр көдүрген айтырыгларның чугулазы. Тыва чоннуң төөгүлүг кижилериниң бирээзи Монгуш Буюн-Бадыргы ноянның дугайында бижээни.

Тыва хуурактарның, лама башкыларның овур-хевирингэ даянып, эртем-билигже чүткүлдүүн көргүскени.

«Тын дээш демисел» деп чогаалдың дылының уран-чечени.

Словарь-фразеологтүг ажыл: өлбээн өл тынында, доорумбу, кеш-

пи, камбы, чурагачы, шырылба, хамбырыма, бүүзе деп сөстерниң утка-
лары болгаш сөзүглелде ажыглалы.

**М.К.Өлчей-оол «Үш чүве кара», «Үш чүве дошкун», «Үш чүве
дудуу» (1 шак).**

Шүлүктөрниң аас чогаал үндезинни. Дылының уран-чечени.

Э.Б. Мижит «Сүбедей» (2 шак).

Шүлүглелдин тема, идеязы. Чогаалдың тургузуунун онзагайы: Сүбедейниң кыйгызы, Черниң харызы, Сүбедей биле Чингис-Хаанның аразында диалог, Харысы-кыйгы (Сүбедейниң ыры).

Шүлүглелде овур-хевирлер. Философчу уткалалы, дылының уран-
чечени, кижизидикчи ужур-дузалалы.

А.А. Даржай «Тыва дылым» (1 шак).

«Тыва дылым» деп шүлүктүң темазы, идеязы. Төрээн дылынга ыдыктыг хамаарылганы, ханы ынакшылды, идегелди, бүзүрелди иле-
реткени. Кижиниң төрээн дылының дамыр-ханда, чоннуң төөгүзүнде, амыдыралында тудужун лириктиг маадырның өмүнээзинден уран-
чечен илереткени.

Тыва дыл – эртине, чаагай чол, алдар-ат деп билишиккинер.

Шүлүктүң дылының уран-чечени: эпитет, метафора, диригжили-
ге, деңнелгелерни ажыглаанының ураны.

Словарь-фразеологтуг ажыл: сүзүүм, сүүзүнүг, түрлүг ыры, сет-
кил одун, дыртмам болба, дээжизинден, каңмыл деп сөстерниң утка-
лары, сөзүглелде ажыглалы.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

С.Тока «Дөңгүр-оол».

А.Бегзин-оол «Өгбелерим сылдызы», «Чеди ада төөгүзү».

О. Тун-оол «Тоолзуг оранда».

Шээжилээр чогаалдар

Шүлүк чогаалындан: С.А.Сарыг-оол «Саны-Мөгө» (үзүндү), С.Б. Пюрбю «Чечек» (үзүндү), «Кызыл кош», «Хайыракан», В.Л. Эрен-чин «Дөнен-Шилгим», «Кадарчы уруг», В.С. Серен-оол «Өгже чалал-га», М.К. Өлчей-оол «Үш чүве кара», «Үш чүве дошкун», «Үш чүве дудуу» (шилилге-бите), А.А. Даржай «Тыва дылым», Э.Б. Мижит «Сүбедей» (үзүндү).

Проза чогаалындан: С.А.Сарыг-оол «Белек» (үзүндү), Е.Т. Танова «Кара-Бай» (үзүндү).

Шии чогаалындан: В. Ш. Көк-оол «Хайыраан бот» (монолог).

Шактар үлелгези:

Шупту – 70 шак

Үндезин – 52

Чогаал теориязы – 3

Класстан дашкаар номчулгага – 6

Чугаа сайзырадылгазынга – 8

9-ку класстың өөреникчилериниң кол-кол мергежилдері болаш чаңчылдары

9-ку класска тыва чогаалга кичээнгейни дараазында чүүлдерже углаары чугула: үе – чогаалчы – чогаал – номчукчу.

9-ку классты доозуп турғаши, өөреникчилерниң билир ужурлуг чүүлдери:

- тыва литератураның сайзырап келгениниң үе-чадаларын билир;
- өөренген чогаалының бижиттинген үези-бile харылзаазын билир, оларны литературулуг ағымнар-бile чергелештир көөр, литература-төөгүлүг байдалды ниитиледин амыдыралы болгаш культуразы-бile чергелештир көөр;
- чогаалдың этиктиг болгаш эстетиктиг шынарларын тодарадып билир;
- чогаалдың этиктиг, философтуг, социал-төөгүлүг проблематиказын тодарадып билир;
- аңғы-аңғы жанрның чогаалдарын утка-шынар талазы-бile ылгап билир;
- чогаалдың уран-чечен онзагайын барымдаалап долу сайгарылгазын кылыш;
- өөренген чогаалын бот тускайлан үнелээрде, литература төөгүзүнүң барымдааларын база литература теориязының айтырыгларын ажылгап билир;
- чогаалды аянныг номчуп билир (номдан база шээжи-бile);
- аңғы-аңғы жанр-хевирлерниң чогаалдарынга шын делгеренгей харынын тургузуп, сөзүглелдин утказын чугаалаарының бүгү аргаларын билир;
- бижимел ажылдарның бүгү хевирлерин күүседир, чогаадыгларның янзы-бүрү хевирлерин бижип билир;

- словарьлар, энциклопедиялар болгаш янзы-бүрү немелде материалдар-бile ажылдан билир.

10 КЛАСС

Кирилде кичээл (1 шак).

Тыва литература – төөгүнүң, амыдыралының көрүнчүү, мөзүшынар хевирлээриниң чепсээ. Тыва чогаал болгаш номчукчу. Үе аайыбile чурттуң аян-шинчизиниң, чаа үениң кижилерниң иштики сагышсеткилиниң өскерлишкининиң, моральдыг мөзү-бүдүжүнүң чечен чогаалга илереп келгени.

Амыдыралда улуг чаартылгалар: колхозтажышкын болгаш суурожун амыдырал, улус өөредилгези болгаш культура чырыдышкыны.

Тыва литератураның сайзыраарынга биче буурай чоннарның, орус болгаш делегей литературазының салдары.

Тыва литератураның шынар болгаш сан талазы-бile өзүлдези: чечен чугаа жанрының онза сайзырааны, баштайгы улуг тоожулар, романнар, шии чогаалдары. Чогаалдарның идеялар: утка-шынарының болгаш тематиктиг уг-шииниң делгемчээни, амыдыралдың янзы-бүрү талаларын философчу чуруп көргүскени.

Тываның орус дылдыг чогаалчылары, оларның чогаадыкчы ажылхөрээ. Чечен чогаал очулгазының өөредиглиг, кижизидилгелиг ролю.

Литературлук критика. Тыва чогаалдың шинчилекчилери.

Тыва чогаалдың бурунгаар сайзыралының чылдары. Литература болгаш амыдырал.

Салчак Калбакхөрекович Тока

Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы (1 шак)

С.К.Тока – тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи, күрүне ажылдакчызы. Чогаалчының баштайгы очерктери: «Хөлөччикиң човулацы», «Карғыгча чорааным», «Мээн сактышкыннарым» болгаш о.ө. Эрги Тываның амыдыралын болгаш чаа Тываның социал-экономиктиг хөгжулдезин уран-чечен көргүскени.

Документалдыг тоожулары: «Ада көрбээний оглу көөр», «Маадыр ие», «Чоннуң оглу», «Хайыраканчылар». С.Токаның чогаалдарының тематиказы.

С.Тока – шиичи. «Хөрээжен», «Узун-Кара, Семис-Кара», «Дөнгүр-оол», «Боттанган күзел» деп шиилериниң темазы, идеялар: утказы.

С.К.Тока – көску құруне ажылдақчызы. Тываның культурлуг амыралынга киирген үлгү-хууз.

С.К.Токаның чогаадыкчы намдарынга хамаарыштыр чечен чогаал критиктерниң аразында чөрүлдәэлиг бодалдары.

Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының «Араттың сөзү» деп бот-намдар трилогиязында илереп үнүп келгени.

С. Тока «Араттың сөзү» (2 шак).

Ийиги номдан әгелер: «Он сургуул», «Улуг ужар».

Үшкү номдан әгелер: «Улуг Москва, амырла», «Улуг өөредилге әгеләэн».

Улусчу Тывага чаа амбырыал дәэш демиселдиң темазын уранчыдып чурааны. Чогаалдың идеялиг чөрүлдәэзи. Ук чөрүлдәэниң чырыдарынга авторнун турожу.

Улустарның найыралы – «Араттың сөзү» деп романның өзек темазы. Удурланышкак аңғыларның төләэлериниң бир мөзүлеш овурхевирлери.

Трилогияның дылының уран-чечени, аас чогаалы-бile холбаазы, бойдус чурумалдарының уран-чечен ролю.

Романда Тываның төөгүзүнде эргилделиг үелерин көргүскени. Көшкүн тыва чоннун чаа амбырыалче кирип туар төөгүлүг үелери, араттарның чаа амбырыалче бурунгаар чүткүлү, эртемге сонуургалы.

Чогаалда төөгүлүг үе, чечен девискәэр.

Казах чогаалчы М.Ауэзовтун “Абайның оруу” деп роман-эпопеязы болгаш “Араттың сөзү”, “Аңғыр-оолдуң тоожузу” деп чогаалдар-бile чүүлдешкәэ.

Степан Агбанович Сарыг-оол

Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы (1 шак).

Тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи С.А.Сарыг-оолдуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының төөгүлүг ужур-дузазы. С.А.Сарыг-оол – шүлүкчү, прозачы, шиичи, очулдурукчү.

Баштайғы бижиттинген шүлүктериниң утка болгаш хевир-тургузуг талазы-бile онзагайы, тыва улустуң аас чогаалы-бile сырый холбаалысы. Шүлүглел жанры. «Алдын-кыс», «Саны-Мөгө».

С. Сарыг-оолдуң тыва проза болгаш шии жанрларының сайдыралинга киирген үлгү-хуузу. Бирги тыва уран-чечен фильмниң сценарийиң бижииринге С.А.Сарыг-оолдуң киржилгези.

С.А. Сарыг-оолдуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының дугайында сыйгарылгалыг чүүлдер, үнелелдер.

Төрээн чер дугайында шүлүктери. «Аалда час». Шүлүктүң дылының уран-чечен аргалары.

«Байлак чуртум». Шүлүктө лириктиг маадырның төрээн черинге ынакшылының күштүү. Ооң каас-чаражын көргүзерде ажыглаан деңнелгелерниң дээштий, катаптаашкыннарың күштүү, эпитеттерниң тывызысы, оларның шүлүктүң идеязын илередиинге дээштий.

С.А. Сарыг-оолдун ынакшыл болгаш философчу лириказы. «Ынакшыл», «Чараш карак», «Үрезинчигеш», «Өскүстүң чалбары» (1 шак).

Ынакшыл темазында бижиттинген шүлүктөрниң онзагайы. Шүлүктөрниң дылының чончузу, чечен аргаларның чедимчелии. Чогаалдарда идея, овур-хевир болгаш деталь.

Амыдырал, күш-ажыл дугайында авторнуң философчу бодалдары. Лириктиг маадырларның амыдыралчы көрүжү, чуртталгага ынакшылы, биче сеткилдии. Чогаалдарның бижиттинген аянының өске хөй национал литератураларда шүлүкчүлөрниң аяны-бile чүүлдешкээ.

С.А. Сарыг-оол «Аңгыр-оолдун тоожузу» (3 шак).

Бирги номдан эгелер: «Кижи чугаалажып таныжар, альт киштежип таныжар», «Чугааның эгези», «Эргин кырында», «Ием төрели оюнзак улус».

Ийиги номдан эгелер: «Чиктиг, солун чугаалар», «Кода-суурлар өрттенген». «Эр улус ...арга кирип адыг-бөрү-даа аглай-ла», ”Кижи-лер өскерилген», «Аревэге кирип алдым», «Кызыл хоорай».

Романда төөгүлүг үе болгаш девискээр. Тыва төөгүзүнде ниитилеп-политикиг байдалдарның илереп келгени.

Тыва чоннуң көшкүн ажыл-амыдыралының, езу-чаңчылдарының бойдус, октаргай-бile холбаалыы. Чоннуң делегей көрүүшкүнүнүн, бурунгаар депшилгелиг үзел-бодалын делгем чурааны.

Аңгыр-оолдун иштики делегейиниң сайдыралының тема болгаш идея илередириниң чепсээ бооп турары. Кол маадырның сонуургак аажы-чаны, амыдыралга ынакшылы, бурунгаар чүткүлдүү, турсоруктуу.

Ынакшыл темазының чырыттынганының чажыды, онзагайы. Дылының чончузу, уран чаражы, аас чогаалы-бile сырый холбаалыы.

«Аңгыр-оолдун тоожузунун» бот-намдар чогаал болганының

үндезинии. Авторнұң бот-тусқайлаң тұружунун тоожуда илерәэшкини.

С.Сарыг-оол «Алдын-кыс» (2 шак)

Чогаал маадырының овур-хевириң төөгүтемазын дамчыштыр чуруп көргүскени.

Чогаалдың композиция болғаш сюжеди. Дылының улусчузу. Шұлтүледің адының символистиг утказы.

Композицияның элементтеринің (пейзаж чурумалының, портрет чуруурунун) аргалары, чогаалдың идея-тематика илередириңге салдары. Алдын-кыстың төлептіг аажы-чаны, амыдыралчы көрүжүнүң дөлгеми.

Шұлтүлел болғаш номчукчу. Чогаал критиктеринің сайгарылғалығы чүүлдери.

Чогаал теориязы. Чечен чогаалдың кол-кол методтары (1 шак)

Чечен чогаалдың методтарының дугайында билиг. Чогаал методун илередириң қол аргалары: чогаалдың шынныы, чогаалчының дөлөгей көрүшкүнү, чогаал бижириңиң талазы-бile уран мергежилдии база чогаадыкчы салым-чаянаны.

Уран чүүлге хамаарыштыр тускай угланышкыннар. Литературлуг ағымнарның: романтизм, реализм, натурализм, символизм, авангардизм, модернизм, социалистиг реализм, постмодернизм.

Тыва литератураның хөгжүлдезинге литературулуг ағымнарның салдары. Очулга.

Сергей Бакизович Пюробю.

Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. «Чаңғыс сөс дәэш», «Пушкин шөлүнгө» (1 шак).

Тыва литератураның хөгжүлдезинге С.Б.Пюробюнүң үлүү. Шұлтүкчүнүң допчу намдары.

Шұлук болғаш шұлукчұ дугайында тема. «Чогаалчының човалгазының аар ижи...». Уран сөс-бile ажылдың нарыны, нийтилел мурнунга харысыалгалыны. Чогаалчының үнүнүң күжү.

«Ак-көк дәэр дег өннүүг», «Күскү сесерликке», «Белек», «Чуртталганың аялгазы» (1 шак).

С.Б.Пюробюнұның акшыл лириказы. Идея болғашону илередириңиң уран-чечен аргалары: деталь, чурумалдыг овурлар.

«Чуртталганың аялгазы». Лириктиг маадыр, ооң амыдырал дугайында философчу бодалдары. Шұлтүктүң бижиттингениниң онзагайы.

«Үем болгаш үе-чергем дугайында» (2 шак).

Шұлғлелдиң бижиттинген төөгүзү. Тоожукчу маадыр – төөгүнүң дириг херечизи. Чая Тыва, ооң сайдыралче бурунгаар базымнары.

Шұлғлелдиң уран-чечени, идеялыг утказының чураанының күштүү, тургузуунуң онзагайы.

Чогаал маадырларының аттарының символиктиг ужур-утказы. Оларның шұлғлелдиң идеялыг ужур-утказын илередииринге салдары.

Олег Карламович Саган-оол.

Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы (1 шак)

О.К.Саган-оол – суралыг тыва прозачыларның бирээзи. «Ужуражыыштын» – баштайгы чечен чугаа. Документалдыг тоожулары: «Баян-Таланың кижизи», «Кежиктиг сыйлдыс».

Очерк жанрында бижиттинген чогаалдар. «Малчын арат Сандый», «Арат чоннуң мурнундан». Очерктерниң теңгүлүг ужур-дузазы, уран-чечен онзагайы. Көшкүн тыва чоннуң амбыдыралында чаартылгаларны, бөдүүн арат кишиниң овур-хевирин чуруурда, чогаалчының ажыглаан уран аргалары, бот-тускайлан көрүжү.

О.К. Саган-оолдуң чогаалдарының пафозу.

Тыва роман бижииринин сайдыралынга киирген үлүү. “Дөспестер” – көдээ ажыл-иши суртаалдаан, чогаадыкчы аныяктарны деткәэн, амбыдыралче чаа көрүш-бile бижиттинген чогаал.

О.К. Саган-оолдуң шии чогаалы. Шии чогаалында көдүрттүнген айтырыгларның чидии, авторнуң дидим көрүжү, туружу. Тыва театрға салдынган шиилери. Эң баштайгы тыва «Ак-көк хемниң кижилери», «Тыва – үелерниң белдири» деп уран-чечен фильмнериң сценарийлерин бижииринге О.Саган-оолдуң киирген үлүг-хуузу. Очулга ажылы.

«Дөспестер» (3 шак).

Чогаалда мал ажылынга аныяктарның сонуургалын, бедик идеекейин көргүскени.

Романның идеялыг угланыштыны, тематиктиг уг-шии.

Кол маадыр Хеймер-оолдуң овур-хевири. Аныяк зоотехникиң ажыл-херек аайы-бile туруштуу, хууда амбыдыралынга кижизи, топтуу.

Боражыктың овур-хевири. Колхоз даргазының чаңында төлептиг чүүлдер: туруштуу, дагдынган ажыл-херәэнге бүрүн бердингени, эш-өөрүнгө сагыш човаачалы.

Агар-оолдуң овур-хевири. Ооң ажылынга хамаарылгазы: чаа чүүлдү хүлээп билбези, эргижирээн билишиккинерден болгаш теориядан уштуунуп шыдавайн чорууру, талалакчы эвес кижилер-бile ажылының чараш эвес талалары.

Романның дылының уран-чечени. Тывага хой ажыл-ажыйын хөгжүдериниң талазы-бile эртемге үндэзилээн чидиг маргылдаалыг айтырыгларны көргүскени болгаш бөгүнгү Тывада мал ажылының сайзыралы.

Иргит Үжсүнмееевич Бадра

Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. «Арзылан Қүдерек» деп романы (3 шак).

И.Ү. Бадраның тыва литератураның, культураның сайзыралынга киирген үлгүг-хуузу. «Арзылан Қүдерек», «Ужуудукчу Кидиспей» деп романнары, уругларга бижиттинген «Алдын мыйыс» деп тоолдар номонуң онзагайы.

«Арзылан Қүдерек» – ийи номнуг төөгүлүг роман. Тыва арат чоннун үлгүг-хуузу. Чоннун бот-тускайлан күрүне тургузуп алыр дээн күзелсоруу.

Чоннун алдар-адын, чанчылдарын, сүлде-сүзүүн, мерген угаанын чурт иштинге-даа, чурттан дашкаар-даа камгалап чораан тыва мөгө Күдеректин овур-хевири. Чөптүг чорук дээш, төре херээнд дөмсели дээш, мөгө салым-чаяанын Күдеректин нийтилел херээнгэ кириширип чорааны, бот-национал туружун илередип шыдаар мөзүшьынарының үлгөрлии. Тыва, моол, алтай, казах, хакас, орус мөгөлөр аразында найырал.

Тыва улустуң салгалдар, төрөл-аймак аразында харылзааларын чедимчелиг көргүскени.

Чогаалда овур-хевирлерниң чуруттунганының онзагайы, дылының уран-чечени. Чогаал болгаш амгы ўе. Аныяк салгалдың күш-дамыр сайзырадырынга база национал бот-медерелин хевирлээринге кижизидикчи салдары.

Сасчак Өдекеевич Тамба

Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы (2 шак).

С.Ө. Тамба – шүлүкчү, прозачы, журналист. Тоожу «Амыргалаар» деп тоожунун үтказы, темазы, дылының уран-чечени.

«Донгада кадық» – тыва поэзияның классиктиг чогаалы, ооң тыва литературада чөрүлдээлиг «салым-чолу».

С.Ө. Тамбаның шүлүктери «Мээн байым», «Амыдырал хеми», «Сөзүм утпа», «Капитан Гастеллога», «Аалдан четсе».

Шүлүктериниң идеялык утказы, мөзү-шынар темазының делгеми. Бижиттинген аяны, дылының уран-чечен аргаларының дээштiiи.

Константин Чанзанович Тоюң

Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы (1 шак).

Тыва литератураның төөгүзүнде К.Ч. Тоюңнун үлүг-хуузу. Төрээн чер темазында бижиттинген шүлүктери. «Көгерим».

Улустар аразының найыралы, ава болгаш бичии уругларга бижиттинген чогаалдарының онзагайы.

К.Ч. Тоюңнун ынакшыл лириказы. «Ыраажы кыс» – чоннун ынак чогаалы.

Салим Сазыгович Сюрюн-оол

Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Шүлүктери. «Көк-көк даглар», «Ак» (1 шак).

С.С. Сюрюн-оолдуң чогаал ажылы. Ниитилелдин нарын айтырылгарын көдүреринге чогаалчының бот-тускайлаң көрүжү, дидим үнү. Амыдыралдың «хөлөгеленчек» талаларын бир-ле дугаар ажык-чарлыг, чидиг көдүрүп, тыва прозаның «ховузунга» чырытканы. Мораль-этика айтырылгарын көдүрген чогаалдары.

С.С. Сюрюн-оолдуң шүлүктери. Төрээн чер темазында бижиттинген чогаалдарының онзагайы. Ыры болу берген шүлүктери.

Төрээн чер темазында бижиттинген шүлүктөр. «Көк-көк даглар», «Ак».

Шүлүктерниң тургузуу, бижиттинген аяны, утказы. Лириктиг маадыр, ооң иштики делегейин чуруурунга көк-көк дагларның, төөгүлүг сактыышыннарның салдары, дылдың уран чурумалдыг аргалары.

Төрээн черинге ынакшыл болгаш бойдус чурумалы.

С.С. Сюрюн-оол «Ногаан ортулук» (2 шак).

Чогаалда көдүрттүнген чидиг проблема. Чогаалда тема, идея. Бойдус чурумалы, ооң идеялык ужур-утказы. Бойдус камгалалының айтырыы.

Аныяктар дугайында бодал, ук бодалга хамаарыштыр тоожуда

маадырларның турожу. Чогаалдың дылының онзагайы, уран-чечен аргаларның ажыглалы.

С.С. Сюрюн-оол «Тывалаар кускун» (3 шак).

«Тывалаар кускун» – С.С. Сюрюн-оолдуң чогаадыкчы ажыл-ижинде хамааты турожунуң, үнүнүң дыңзыг илерээнин бадыткаан чогаал. Тыва улустун чаагай чаңчылдарын, ыдық сүзүглелдерин дидим чуруп көргүскени. Ye аайы-бile кижилерниң угаан-медерелинде өскерлиишкиннер, тыва улустун езу-чаңчылдарынга хамаарылгалар.

Романның кол маадырының аажы-чаңы, ооң тура-соруктуу.

Чогаалдың композициязының онзагайы, сюжеттериниң хөй шу-гумнуу, уран-чечениниң күштүү, дылының байы.

Монгуш Борахович Кенин-Лопсан

Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы (1 шак).

М.Б. Кенин-Лопсан – Тываның Улустун чогаалчызы. Аңчы ачалының, тоолчу авазының «баштайгы кичээлдери». Баштайгы тыва национал школаның бирги доозукчузу. Чечен чогаалга хандыкшылының бедээнинге Ленинград университединиң салдары.

М.Кенин-Лопсан – шүлүкчү, прозачы, этнограф, төөгү эртемнериниң доктору, хамнаашкын талазы-бile Американ шинчилел фондунун «Делегейниң хамнаашкын шинчилелиниң дириг эртинези» аттың эдилекчизи. Чогаалчының бот-намдарында төөгүлүг болуушкуннар.

Баштайгы шүлүктери, оларның улустун аас чогаалы-бile сырый харылзаалысы. Очерк, чечен чугаа жанрындан роман жанрынга чедир чогаадыкчы оруу, чедишишкиннери. Чогаалдарының темаларының онзагайы, идеяллык утказының ханы философчузу, дылының уран чурумалдысы, пафозу, бот-тускайлану.

М.Б. Кенин-Лопсан. Сонеттер. «Денгер тылтып келбээн болза...», «Часкы шагның элдеп үнү...», «Бедик даглар, чавыс даглар...», «Иви караан көре каапкаш...», «Бодап чораан бодалдарым» (1 шак).

Баштайгы тыва сонеттер бижип эгелээн шүлүкчүлөрниң бирээзи. Сонеттерниң темазы, делгеми, бижиттинген аянының онзагайы.

Сонет хевиринде бижиттинген ынакшыл лириказы. Лириктиг маадырның сеткил-сагыжының байдалдарын илередириниң аргалары.

М.Б. Кенин-Лопсан. «Чүгүрүк Сарала» (3 шак).

«Чүгүрүк Сарала» – баштайгы тыва роман. Баштайгы тыва роман дугайында чогаал критиктериниң төөгүлүг доктаал-саавырлары.

Чогаалдың бижиттинген төөгүзү. Романда төөгүлүг үе: Тыва эрткен чүс чылдың үжен, дөртөн чылдарында. Чоннун чаа амыдырал дээш демиселиниң Саадактың ажыл-үүлезинге илереп келгени.

Кол маадырның күзелдери, улусчу революцияны, Россия чону-бile найыралды бодунуу-бile билип чорууру, амыдыралга турасоруктуу.

«Чүгүрүк Сарала» деп романда чоннун чаагай чаңчылдары. Чогаалда найырал темазы. Кызыл Шеригге дузаламчы, тыва араттарның бедик турасоруктуу.

Тыва кижи болгаш чылгы мал.

Романда ынакшыл темазын чураанының онзагайы. Чанчык биле Доглааның аразында харылзааның чаражы.

Романда сактыышкыннар, монологтар, диалогтар, пейзаж, этнографтыг кирилдөлөр. Чогаалдың композициязы болгаш дылы.

М.Б. Кенин-Лопсан. «Буян-Бадыргы» (2 шак).

Тыва литературада бирги роман-эссениң көстүп келгени. Романның тургузуу. Тываның төөгүзүндө билдингир чурт баштынының овурхевириң барымдаалыг саавырыларга болгаш уран-чечен аргаларга даянып чедимчелигкөргүскени.

Кол маадырның иштики делегейиниң чөрүлдээлии. Буян-Бадыргы ноянның амыдыралының дүшкүүрлүг үелери.

Чогаал маадырның аажы-чаңын илередириниң аргалары: портрет, монолог, шулуктери. Чогаалдың дылының чечени, чончузу.

Чогаал теориязы. Роман дугайында билиг (1 шак).

Тыва литератураның төөгүзүндө роман жанрының тывылганы болгаш сایзырааны. Сюжеди делгем, эләэн каш салгалдың амыдыралын ханы төөгүлүг байдалдар-бile холбап чураан, чечен үези, чечен девискээри болгаш чечен болуушкуну калбак чогаал жанрының тыва литературада чижектери.

«Чүгүрүк Сарала» – бирги тыва роман. Роман жанры болгаш критика.

Улуг хемчээлдиг чогаал жанрының онзагайы. Роман жанрының хевирлери: социал-психологтүг, философчу, төөгүлүг, фантастиктиг, шүлүктээн роман дээш оон-даа ёске.

Юрий Шойдакович Кюнзегеш

Намдары, чогаадыкчы ажыл-хөрө (1 шак).

Ю.Ш. Кюнзегештиң тыва литератураның хөгжүлдезинге киирген

үлгүг-хуузу. «Чогаалчы болгаш төрээн чер» темазының шүлүктөринде илереп келгени, дылының чончзуу. Шүлүглелдери, балладалары. Шүлүк жанрынга киирген чаа хевирлер. Ожук дажы жанрының сайзыралы.

Ю.Ш. Кюнзегеш «Саргатчай». Ожук даштары. «Шүлүктөрниң дөзези», «Тожу кижи хоорайды», «Ужуп үндүм» (2 шак).

Ю.Ш. Кюнзегештиң шүлүктөринде төрээн чер, ынакшыл, бойдус темазы. Шүлүктөрниң тургузуу, дылының уран-чечени, бот-тускаялаң онзагай аян сырынны.

Ю.Ш. Кюнзегеш «Шүлүкчүнүң орнукшулу ыржым, шириин» (1 шак).

Шүлүктүң идеялыг утказын илереткениниң онзагайы. Мөгейиг мотиви. С.Б. Пюрбюонүң намдарын шүлүктө элдээрти чурааны. Лириктиг маадырның сагыш-сеткилиниң хөлзээшкини.

Чогаалдың бижиттинген аяны. Авторнуң дидим үнү. Элегия жанры.

Чогаал теориязы. Тыва литератураның критиказының дугайында (1 шак).

Литература критиказының чугула сорулгазы. Чогаал критиктериниң амыдыралды литература-бile шүүштүрери, чогаалчылар-бile чаржалаштыр боданыры, боттарының туружун илередири.

Тыва литератураның төөгүзүнде сайгарылгалыг чүүлдерниң көстүп келгени. Баштайга тыва чогаал шинчилекчилери: А.К.Калзан, Д.С.Куулар, М.А.Хадаханэ болгаш өскелер-даа, оларның билдингир ажылдары.

Амгы үеде тыва чогаалдың сайзыралынга хамаарышкан шинчилел ажылдары, тыва литератураның хөгжүүрүнгө салдары.

Делегей болгаш национал литература арыннары... (допчуулал).

Э.Хемингүй «Ашак бile далай». Тоожунун проблематиказы. Кижи болгаш ооң чурттап эрткен оруунун дугайында чогаалчының бодалы. Балыкчы Сантьягонүң овур. Чечен детельдың, символдарның ужур-дузазы. Чогаалчының бижиир аянының онзагайы.

А.С. Пушкин «Тураскаал», М.Ю. Лермонтов «Булуттар», «Салғын хемези», «Эгел чааскаан оруктува үнүп келдим».

С.П. Щипачев «Ынакшылды туюлундан камнап чоргар». Т. Г. Шевченко «Гогольга».

Биче буурай чоннарның литературазындан: А. Адаров «Көшкүн кижи», Б. Укачин «Даг ээзи», (үзүндүлөр), С.Данилов «Дүн чоруктуг

Дүктүг Майык», М. Чебодаев «Крепин». Төрээн черин, найыралды чо-гаалдарда алган мактааны. Дылының уран чурумалдыы.

Шуптуу: 70 шак

Чогаал сайгарылгазынга¹: 44 шак

Класстан дашкаар номчулгага: 4 шак

Чугаа сайзырадырынга: 3 шак.

Чогаал теориязын өөренииринге: 3 шак.

Шээжилээр чогаалдар:

С.А. Сарыг-оол «Байлак чуртум», «Алдын-кыс» (шилиир), «Ынакшыл».

С.Б. Пюрбю «Үем болгаш үе-чергем дугайында» (шилиир), «Күску сесерликке», «Чуртталганың аялгазы».

С.С. Сюрюн-оол «Ногаан ортулук» (үзүндү), «Тываалаар кускун» (үзүндү), «Көк-көк даглар».

И.Б. Иргит «Сылдызым сен».

С.Ө. Тамба «Мээн байым».

К.Ч. Тоюн «Көгерим», «Ыраажы кыс».

М.Б. Кенин-Лопсан «Буян-Бадыргы» романдан шүлүктөр (шилиир). Проза, шииден шилилгэ-бите алыр.

Немелде болгаш бот номчулгага сүмелээн чогаалдар:

М.Б.Кенин-Лопсан «Херээженниң чоргааралы», «От орну».

С.Б.Пюрбю «Шүлүкчүнүң кадайынга», «Поэзия», «Күску ыр».

А.А. Даржай «Тос чүкче чажыг», «Алды куржаг» деп номнардан шилилгэ.

Э.Б. Мижит «Ботка чагыг» (рубаилер), «Хээрек бодал».

Н.Ш. Куулар «Дүнеки шүлүк».

М.Б. Көжелдей «Чалыны шаамның күзелдери».

Э.Л. Донгак «Сыын чады».

С.Б. Пюрбю «Белек».

В.С. Серен-оол «Кижи боду төлептигде», «Тывам үнү», «Мээн Тывам», «Өжеш ынакшыл», «Байкал кыдыраажындан».

М. К. Өлчей-оол «Тывам».

¹ Чогаал сайгарылгазының шактарының үлелгезинге башкының шилилгези турар.

11 КЛАСС

Кирилде кичээл (3 шак).

Амгы тыва литератураның хөгжүлдезиниң байдалы. XX вектин 90 чылдарның эгезинден бээр тыва литератураның сайзыралының оруу. Чогаалчыларның бот-тускайлаң ажылдаарынга таарымчалыг үелер. Совет идеологияның кызыгаарындан уштунуп үнген чогаалдарның идеяллыг уг-шии; мөзү-шынар, хосталга, теөгү темаларын делгем, ажык-чарлыг чырыдып турары; делегей литературазының улегер майындан дилэшкіннер. В.С. Серен-оол, А.А. Даржай М.К. Өлчей-оол, М.Б. Доржу, М.Б. Көжелдей, Э.Л. Донгак, М.М. Дуюнгар, Ч.Б. Ирбижей, Ш.М. Суван, А.К. Уержаа, Н.Ш. Куулар, Э.Б. Мижит, А.С. Бегзин-оол, О.К. Тун-оол болгаш өскелерниң-даа чогаадыкчы ажыл-ижиниң оруктары.

Тываның хөрээжен чогаалчылары. Е.Т. Танова, З.А. Намзырай, З.С. Байсалова, А.Х-О. Ховалыг, Л.Х. Иргит, М.А. Күжүгет, С.С. Комбу болгаш өске-даа чогаалчыларның ажыл-чорудулгазы, чогаадыкчы дилэшкіннери.

Тыва шүлүк чогаалының шапкын хөгжүлдези, хевир-тургузуг, уткашынар талазы-бileе чаартылгалар, чаа хевирлерниң турумчуп турары.

Амгы тыва проза, шии жанрының сайзыралы.

Улустун аас чогаалының амгы тыва литературада ажыглалы. Делегей болгаш чөөн чүк улустарының тыва шүлүк чогаалының сайзыралынга салдары.

Чечен чогаал каттыжышкыннарының ажыл-чорудулгазы, салымчаяянның аныктарны илередиинге салдары.

Орус болгаш тыва ийи дылга бижип чоруур чогаалчылар. Очулга ажыллының сайзыралы. Тываның орус дылдыг шүлүкчүлериниң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Тыва чечен чогаал критиказының байдалы.

Тыва литератураның келир үези.

Кызыл-Эник Кыргысович Кудажы

Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы (1 шак).

К-Э.К. Кудажы – шүлүкчү, прозачы, шиичи, очулдурукчу, публицист. Тыва литератураның сайзыралынга киирген үлүг-хуузу. Тыва чогаал оруунга шүлүкчү бооп киргени.

Улуг хемчээлдиг калбак чогаалдары. «Ыржым булуң», «Ырак бу-пут», «Ырлыг булақ» болгаш өске-даа.

Шии жанрын бижииринге илереп келген салым-чаянныы: хүннүң чидиг айтырыгларын кочу-шоот, кыжырыг аяны-бile чуруурунун онзагайы. Тыва, якут, киргиз болгаш моол театр сценазында К-Э.К. Кудажының шиилери.

Ургуларга бижиттинген чогаалдары, дылының уран-чечени, кижи-зидикчи салдары.

Тываның Улустун чогаалчызы – К-Э.К. Кудажының чогаалдарының номчуштуу, сонуургалды оттуар сорунзалыы, дылының чончузу, чечен-мергени.

К-Э.К. Кудажының очулга ажылы. К. Чуковский «Айболит эмчи», Е.Ильина «Дөрткү бедик», А. Пушкинниң, Л.Толстойнун, С.Гузденконун болгаш өске-даа чогаалчыларның ажылдарын очулдурганы.

К-Э. Кудажы «Үйгу чок Улуг-Хем» (роман-эпопея) (5 шак).

Тыва литератураның сайзыралының оруунга «Үйгу чок Улуг-Хем» деп роман-эпопеяның көстүп келгени. Авторнуң бот-намдарының төөгүү-революстук темага бижиттинген чогаалда илереп келгени. Тываның төөгүзүнүң оруктарын уран-чечен болгаш боттук болууш-куннарга, чижектерге даянып көргүскени.

Чогаалдың идеяллык угланышкыны, көдүрттүнген темалар, төөгүлүг болуушкуннар. Чечен девискээр. Роман-эпопеяда төөгүлүг кижилерниң овур-хевири, прототиптер.

Чогаалда чөрүлдээ. Ук чөрүлдээлерни илередииринге авторнуң дилэшкүннери.

Роман-эпопеяның номнарының аттарында символдар. Буюнның, Анай-Караның овур-хевири, чөрүлдээлиг илереттингени. Тыва өгбүледе уруглар кижизидилгези, улуглар болгаш уругларның аразында харылзаа. Ада-ие кижиниң овур-хевирлери.

Роман-эпопеяның тыва литератураның хөгжүлдезинде төөгүлүг салдары.

Орус болгаш национал литературадарда төөгүү реалисчи чогаалдар. М.Шолохов «Оожум Дон», Н. Задорнов «Амур хайырааты», Ч. Лодойдамба «Арыг суглуг Тамир».

Чогаал сайгарылгызынга немелде литература: М.А.Хадаханэ «Беседы с К.-Э.Кудажы», «Почерк мастера», «Добро и зло в романе К.-Э.

Кудажы», В.С.Салчак «Кызыл-Эник Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп романының кол маадырлары», Р.Донгак «Уйгу чок Улуг-Хем» болгаш «Арыг суглуг Тамир» деп романының чоок талалары» болгаш о.ө.

К.К. Кудажы «Долуманың хуулгаазыны» (3 шак)

Комедияның тема, идеязы. Шиинде чөрүлдээ. Шииниң персонажтары. Монолог, диалогтарның, ремаркаларның шиинде ролью.

Долуманың овур-хевири.

Амыдыралда кижилер аразында хээрек харылзааларны Дашибол биле Ширижиктиң овур-хевирлерин дамчыштыр көргүскени.

Комедияның сюжети. Шииниң кульминациязы. Комедияның дылының уран-чечени, ыры-шоорнуң эстетиктиг ужур-дузазы.

Чогаал теориязы. Комедия – шии чогаалының бир хевири (1 шак).

Комедия жанрының тывылган төөгүзү, онзагай талалары. Тыва литературага комедия жанрының көстүп келгени.

Делегей болгаш орус литературада билдингир комедиялар.

Екатерина Туктук-ооловна Танова

Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Тоожу «Дошкун чылдарның чазы» (3 шак).

Тыва литературада ийги салгалдың чогаалчылары. Тываның Улустуң чогаалчызы шүлүкчү, прозачы, шиичи, очулдуруукчү, журналист, эртемден хөрээжен чогаалчы Е.Т. Танованың чогаадыкчы ажыл-ижи.

«Дошкун чылдарның чазы» деп тоожунун темазы, идеясы. Тыва литературага репрессия темазы. Кол маадырның амыдыралында трагизм.

Тоожунун сюжети болгаш композициязы. Чогаалдың дылының уран чурумалды. Чогаалда чечен үе болгаш девискээр. Чогаалдың төөгү барымдаалты, кижизидикчи ужур-утказы.

Василий Бора-Хөөевич Монгуш

Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

В.Б. Монгуш «Каткы бажы каткан эвес» (1 шак).

Тываның Улустуң чогаалчызы В.Б. Монгуш – прозачы, шүлүкчү, журналист. Салым-чаяанның өгбелеринин оон чогаалчы болу бээринге салдары.

Сатира, юмор жанры болгаш чогаалчы. Баштак болгаш шоодулгүлгүл чечен чугааларының идеялиг угланышкыны. Амыдырал болгаш кочу-шоот, кыжырыг аяны-бile бижиттинген чечен чогаалдар.

Чогаалдарның темаларының хөй янзылысы.

Чогаал теориязы. Сатира, юмор жанрының дугайында (1 шак).

Тыва литератураның хөгжүлдезиниң 1930–40 чылдарында тыва литературага шоодуглуг, дузаашкыннарлыг чогаалдарның көстүп келгени. Кочу-шоодуг ужур-уткалыг чогаалдарның сайзыралы. Б.Д. Хөвөнчмейниң, Л.Б. Чадамбаның, С.Ө. Тамбаның, С.С. Серенниң, С.С. Сүрүн-оолдуң, Ю.Ш. Кюнзегештиң, О.Ө. Сувакпитеттиң, Л.Х. Иргиттин шоодуг, дузаашкыннарлыг чогаалдары.

Т.Т. Кызыл-оол, В.Б. Монгуш, В.У. Хомушку оларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында сатира, юмор жанрының турумчуй бергени.

Светлана Владимировна Козлова

Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. С.В. Козлова «Чаражын аар», «Ағы» (1 шак).

Тыва литератураның болгаш уран чүүлдүң хөгжүлдезинге С.В. Козлованың киирген үлүг-хуузу. Шүлүкчү, очулдурукчу, журналист С.В. Козлова – маадыр ие.

С.В. Козлованың күш-ажыл, найырал, ава темазынга бижиттинген шүлүктери.

«Чаражын аар!». Шүлүктүң идеяллыг утказы. Херээжен кишини алгаан одуругларда овур-хевир чуруп көргүзериниң күштүг талалары. «Эрги куда езузунуң угаадыы» болгаш авторнун туружу. Шүлүкте үе, болуушкуннар. Дылының онзагай талалары.

Бойдус болгаш кижи деп билиишкиннерниң «Ағы» деп шүлүкте илереп келгени. Дылдын уран-чечен аргаларын ажыглаанды.

Тыва чоннун делегей көрүүшкүнүнүң шүлүктөрде илереп келгени.

С.В. Козлова «Сыра» (2 шак).

Шүлүглелдин бижиттингениниң, тургузуунун онзагайы. Чогаалдың композициязы. Чечен үе, чечен девискэр.

Ава кишиниң овурун чураанының күжү. Сыраның символиктүг утказы. Шүлүглелде деталь, монолог, диалогтарның ролю. Шүлүглелдин идеяллыг утказы, темазы, дылының чончузу. Шүлүглел болгаш амгы үе.

Монгуш Баянович Доржсу

Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы (1 шак).

Москваның А.М. Горький аттыг литература институтунун баштай-

гы тыва доозукчузу.

М.Б. Доржунун чогаал делегейинде тыва аян-хөөн, маажым сеткил-сагыш, чончу, «бөдүүн» овур-хевирлер. Шүлүктерниң бижит-тингенинин онзагайы, ажык, бөдүүнү.

Төрээн чер, ынакшыл темазы, чааскаанзырал, бот-сайгарылгылыг чогаалдарның онзагайы. Метиативтиг лириканың илерээшкини. Амыдыралдың үнези, кижи, бойдус деп билишиккиннерни чурааны.

Ава кижинин портредин, ацаа ынакшылды көргүскен шүлүктери: «Чааскаан», «Авамның ыры», «Вокзалга», «Ава судү», «Авам чокта». Лириктиг маадырның сагыш-сеткилиниң уяны.

Тыва шүлүк чогаалында М. Доржунун бот-тускайлан үнү.

«Шүлүк бижип олурумда». Шүлүктүң идеязы. Деннелгелерниң, метафораларның дузазы-бile чогаалчы кижиниң аарышкызын, өөрүшкүзүн көргүскени. Орус болгаш өске чоннарның чогаалдары-бile ук теманың чүүлдешкээ.

М.Б. Доржу «Тыва альттар» (1 шак).

Тыва кижиниң чылгы малынга ынаан, ацаа хумагалыг чоруун көргүскени. Альттың чоруунун чогаал дылының уран-чечен аргаларының дузазы-бile дынналып кээри.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдары. «Кижи болгаш альт» деп тема.

Александр Александрович Даржай

Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы (1 шак)

Тываның Улустун чогаалчызы А.А.Даржайның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Тыва литератураның, культураның хөгжүлдезинге кииргөн үлүг-хуузу.

А.А.Даржай – төрээн черинин, төрөл чонунун, төрээн дылының алгакчызы.

Төрээн чер, мөзү-шынар, ынакшыл темазынга бижиттинген шүлүктериниң онзагайы, бот-тускайлацы. Чырыкчे үнген номнарының аттарының символиктиг утказы.

А.А. Даржайның очулга ажылы. Россия чоннарының литературазында болгаш делегей литературазында А.А. Даржайның ээлеп турар туружу.

Чогаалчының ажыл-ижиниң дугайында сайгарылгалыг ажылдар.

А.А. Даржай «Далайны мен караам-бile көрбээн мен», «Хемнер бирде...».

Шүлүктерде хамааты пафос. Кижи болгаш төрээн чер, бойдус кам-

галалы, мөзү-бүдүш темаларын чидиг көдүргени. Чогаалдың философчы утка-хөөнү. Лириктиг маадырның төрээн черинин далай дүвүнче кире бергенинге ажыг хомудалы. Нийтилел болгаш чаартылгалар. Үениң төвии-бile оларның таарымчалыг болгаш таарымча чок талалары. Чаартылгаларга хамаарыштыр авторнуң туружу.

А.А. Даржай «Дазыл» (2 шак).

«Дазыл» деп проза-шүлүктүң ханы философчу утказы. Дазылдың символиктиг овуру. Үе болгаш амыдырал темазы. Мөзү-бүдүш тема-зын чидиг көдүргени. Чогаалдың идеялыктуштырын.

Авторнуң овур-хевир тургузарының аргалары. Чогаалдың жанрының онзагайы.

А.А. Даржай «Игил ызызы» (2 шак).

Чогаалдың улустуң аас чогаалы-бile холбаалы, тургuzuунуң онзагайы. Чогаалдың тема болгаш идеязы.

Игил дугайында тоолчургу чугаа. Өскүс кастың ызызы болгаш игил ызызы. Катаптаашкыннарның, монологтарның, диалогтарның ужур-утказы.

Тыва театр болгаш А.А. Даржайның чогаалдары.

Чогаал сайгарылгазынга немелде литература: З.Б. Самдан «...Хөөкүй Тыван аарып, кергээн чүрээ-дир мен», «Сылдыс-Шокар кулунчакты камнаалыңар».

А.А. Даржай «Четкер четкизи» (2 шак).

Шиинин темазы болгаш идеязы. Чогаалда чөрүлдээ, ооң чылда-гааннары. Амыдыралчы үндезинний. Мөзү-шынар айтырынын чидиг көдүргени.

Нийтилел болгаш аныяктар. Салгалдар кижизидилгезиниң айтырынга хамаарыштыр авторнуң туружу.

Шиинин персонажтарның овур-хевири. Чогаалдың дылының онзагайы.

Владимир Седипович Серен-оол

Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы (1 шак).

В.В. Серен-оолдуң чечен чогаалдың болгаш уран чүүлдүң төөгүзүнгө арттырган чаартыкчы үлүг-хуузу, бот-тускайлан онзагай үнү, кайгамчык таланттызы. Төрээн чер дугайында шүлүктөриниң тыва аян-хөөннүү, улустуң аас чогаалының ажыглалы.

В.В. Серен-оолдуң тыва шүлүк жанрының сайзыралынга киирген

үлүү. Сестээн, дөрттээн шүлүктөрдө философчу мерген бодалдар, уран-мерген деңнелгелер. «Илиглер», «сөөмнер», «карыштар», «кырылар», «төш чартыктары», «кулаштар» деп чаа хемчээлдерлиг шүлүктөринин тургузуунун, утка-хөөнүүн онзагайы.

Лириктиг маадырларның сагыш-хөнүн монолог аяны-бile илередирини онзагайы.

«Сыгыттың аяны», «Аржааның аялгазы» (1 шак).

«Сыгыттың аяны» деп шүлүктүү идеязы. Сыгыт-хөөмөй тыва чоннун уран чүүлүнүүн делегей чергелиг, катаптаттынмас хевири дээр-зин илередип чурааны. Шүлүктүү тургузуу, дылдың уран аргаларының ажыглалы.

«Аржаан» деп шүлүктүү идеязы, бижиттингенини онзагайы. Шүлүктө чагыг мотиви. Кижи болгаш бойдус темазын монолог хевирингэ илередип келгенини онзагайы. Шүлүктөрнүү дылының онзагайы.

«Мээн Тывам» (1 шак).

Төрээн черинге чоргааралды, ынакшылды илереткенини тускайлаң аяны. Кижи болгаш төрээн чер, ук билишиккиннерни ханы быжыг дөзү, тудуш харылзаалыны. Тыва өгбелерини амыдыралын катаптаттынмас чуруп көргүскени.

Чогаалдың дылының уран чурумалдыны, улустуң аас чогаалы-бile байлаа. Дылдың уран аргаларының: метафора, эпитет, деңнелгелерниң ажыглалының чедингири, тывызыны. Шүлүктө айтырыг, кыйгырыг домактарының идеялары.

Эдуард Люндупович Донгак

Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Роман «Эрги хонаштар» (3 шак).

Э.Л.Донгактың чогаадыкчы ажыл-ижиниң делгеми. Чогаалчы болгаш амыдырал. Кижи болгаш ону долгандыр туарал делегейни, нии-тилелди, байдалдарны чуруурунга Э.Л.Донгактың дидим үнү.

Романның темазы, идеялары уг-шии. Чогаалда чечен девискээр, чечен үе. Тывага колективизацияның үези, сууржун амыдыралдың идеяларының чогаалда өөскүп, өжүп туаралы, оон чылдагааннары.

Кол маадырның овур-хевири, салым-чолунун оруктары. Чая салгалдың ажыл-хөрээнин калбаа, амыдырал хөгжүлдөзинин солун, иден-кейлиг байдалдары, чоннуң чанчыл-сүзүглөдөринге хамаарылгазы.

Романның нийти аяны: хей-аъттыы, соруктуу, бижиттингениниң

уран-чечени, дылы. Романның адының идеялары утказы.

Монгуш Борбак-оолович Көжелдей

Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

«Төрээн чурттан ыракка» (3 шак).

М.Б.Көжелдей – прозачы, журналист. «Эремаа», «Часкы хаттар», «Шын кайдал?», «Төрээн чурттан ыракка» деп номнарның автору. Чогаал бижиириниң аяны, дидим үнү.

«Төрээн чурттан ыракка» деп тоожунун идеязы, темазы. Тыва кижиниң төрээн черинге ханы ынакшылы. Идеялар сюжет шугумунун, чөрүлдээниң, болуушкуннарын тоожунун адында илереп келгени.

Чогаалда чечен үе, чечен девискээр.

Кайгал Мартаажыктың овур-хевири. Хары черге тыва кижиниң алдар-адын бедик тудуп чорааны, ажыл-ишке ынаа, амыдыралдың берге, нарын байдалдарында туруштуу, дидими, сагынгыры. Кол маадырның сагыш-сеткил хөлзээшкинин чураанының онзагайы.

Кайгал Мартаажыктың овур-хевириниң кижизидилгелиг ужур-утказы.

«Кайгал» деп аттың утказы. Мартаажык, Алдын-Херел, Барыймаа оларның ажыл-херээ, мерген угаанныы.

Репрессия темазының тоожуда илереп келгени. Дылының уран-чечени.

Тываның орус дылдыг чогаалчылары (допчулал) (1 шак).

Тыва болгаш орус найыралчы харылзаалар. А.Пальмбах «Вектер болгаш чылдар», В.Мачаварини «Танни – Тываже» болгаш ёске-даа төөгү ужур-уткалыг номнар. И.Сафьяновтуң Тыва дугайында очерктери болгаш чечен чугаалары.

С.Щипачевтуң, В.Кожевниковтуң, С.Гузденконуң, А.Прокофьевтиң Тывага дайын чылдарында кээп чорааны.

В.Ермолаев, М.Пахомов, С.Козлова, Н.Сердобов, А.Емельянов оларның киржилгези-бile баштайгы орус дылдыг чогаалчыларның бөлүүнүң тургустунганы.

Амгы тыва литературада орус дылдыг чогаалчылар: Г.И. Принцева, Э.Б. Цаллагова, В. Бузыкаев, Е. Антуфьев болгаш ёскелер-даа.

Шомаадыр Дойлуевич Куулар

«Баглааш» (романдан эгелер) (2 шак).

Романның философчу утказы. «Баглааш» – мөңгө амыдыралдың

символу. Роман-дилогияның чончузу.

Баглааш болгашузун назылыг, угаан-сарыылдыг, төрээн черинге бердинген кижиның овур-хевири. Эзим, Хадың, Чер, Кизи, Ye деп билиишкиннер, оларны романда улуг үжүктөр-бile бижээниниц ужур-утказы.

Лириктиг кирилдер, оларның ролю. Баглааштың бодалдары болгаш романның идеялары угланышкының илереп туары. Салгалдар аразында харылзаалар болгаш төөгүлүг болуушкуннар. Чогаалдың ки-жизидикчи ужур-утказы.

Чогаал теориязы. Чурумалдыг символ (1 шак).

Символ дугайында билиишкин. Символдуң чечен чогаалга ужур-дузазы. Чурумалдыг символдарның овур-хевирлерден ылгалы. Символ болгаш метафора. Чогаал аттарында символдар. Орус болгаш национал литературааларда символдар. И.Тургенев «Отцы и дети», Н.Гоголь «Портрет», Ш.Куулар «Баглааш», Э.Мижит «Дугуй».

Тыва аас чогаалында символдар.

Немелде номчулгага: М. Лермонтов «Салғын хемези».

Антон Ержаса (Күжүгет Антон Ержасаевич)

«Ынак-тыр мен», «Хараган», «Хээлэр» (2 шак).

А.Үержааның тыва шүлүкчүлерниң шылгарангай одуруунче киргени. «Дамырак» чечен чогаал каттыжышкыны.

А.Үержааның шүлүктөринде чаа нарын поэтиктиг көрүүшкүн, ханы философчу утка. Катаптаттынмас овур-хевирлер делегейи. А.Үержааның чогаалдарының дылы, уран-чечен аргаларының элбээ. Шүлүктөрде лириктиг кирилделер, адалгалар болгаш айтырыгларның символиктиг ужур-утказы.

А.К.Үержааның чогаадыкчы ажыл-хөрөэниң дугайында литература-критиктиг ажылдар.

«Ынак-тыр мен» деп шүлүктүң тургузуунуң онзагайы. Бирги болгаш ийиги кезектериниң бижиттингениниң аян-хөөнү, түннел мөгейиг сөстерниң идеяларының дээштии, йөрээл уткаалы.

Хамааты лирика. «Тенниг-Кыйыг», «Хараган» деп шүлүктөринде төрээн черинге ынакшыл темазы. Чечен овур-хевир, уран сөстүң күжүбile теманың ажыттынганы. Дылдың уран аргаларының чажыт утказы, уран күжү.

Лириктиг маадырның овуузун чок, ажык сагыш-сеткилдии.

«Хээлэр» деп шүлүкте кол бодал, темазының делгеми. Уран чурумалдыг аргаларның дузазы-бile амыдыралдың «хээлерин» илереткенинин дээштий. Шүлүктүн ханы философчу уткалты.

Чогаал сайгаарынга немелде литература: «Силер-бile мөнгө шагда кады чорууйн...» деп номну ажыглаар.

Михаил Монгушевич Дуюнгар

«Мөчек ирей» (1 шак).

М.М. Дуюнгар—шүлүкчү, прозачы, очулдурукчү. М.М. Дуюнгарның чогаалдарының мөзү-бүдүш болгаш угаан-бодал сайзыралынга салдары. Чогаалчының хамааты лириказының, лириктиг шүлүктөрөнин «өөрүшкүзү», «ыглаан үнү». «Шүлүкчү» деп чогаалдың темазы болгаш кол идеязы.

«Мөчек ирей» деп чечен чугааның идеялиг угланышкыны, темазы, композициязы. Чечен чугааның философчу утказы. Авторнун туружу, ону илереткенинин аргалары.

Кол маадырның овур-хевири, «эрек-баарак» сеткилдиг эне ажылынга харысыалгалыы, «иштики делегейинин байлааның дээжизи».

Эллээдилер темазын ажытканының онзагайы. Мөчек ирейге хамаарыштыр оолдарның «баштактаныгларының» уржуктары, орай минни-ишкүн.

Дылының уран чурумалдыы. Чечен чугааның философчу, кижизидикчи утказы.

«Чалбак-Мыйыс» (1 шак).

Чогаалдың тема, идеязы ханы мерген угаадыглыы. Көдүрттүнгөн теманың ханы, мерген угаадыглыы. Амыдыралдың дошкун хоой-лулары-бile чогаал маадырның үскулежиинкини.

Ийиги чергенин маадырлары. Улуг кижинин, бичии оолдун иштики делегейинин ылгалы.

Чалбак-Мыйыстың овур-хевирин, аажы-чаңын, бодалдарын – иштики делегейин чуруп көргүскенинин онзагай қүштүг уран аргалары. Чечен чугааның композициязы. Детальдарның идеялиг ужур-утказы. Дириг амыттаннар болгаш кижилерниң психологиягү байдалдарын шыныг чурааны, угаатканы. Дылының чедингири, чончузу.

Эдуард Баирович Мижит

Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Шүлүктөри.
«Шүлүкчүнүң эгези», «Ховаган», «Сээк», «Шыйлашкын», «Ары»,

«Мергежилге», «Дүрбүшкүнүң дүрүмү» (2 шак).

Тыва литератураның хөгжүлдезинге болгаш Тываның уран чүүлүнүң сайзыралынга Э.Б. Мижиттиң чогаадыкчы үлүү.

Шүлүкчү, прозачы, шиичи, эссеист база очулдурукчу. Кизи, ўе, чуртталга, ўуле-салым, өлүм дугайында философчу бодалдар, оларны чогаалдарга илереткуениниң онзагайы, нарыны. Уран овурхевирлерниң хөй янзылыы, бодалдарның чажыт аяны.

Амгы тыва литературада Э.Б.Мижиттиң бот-тускайлан үнү, аяны.

Э.Б.Мижиттиң шиилери. Орус дылда бижээн шүлүктери, очулгаслары.

Хостуг шүлүк (верлибр), проза-шүлүк болгаш оон-даа ёске шүлүк аянын тыва литератураже кииргени. Шүлүкте бодал, шимчээшкиннер, оларның катаптап, эргилип турары. Номчукчуну делегейже, амыдыралчे дорт көрүп, хостуг боданырынче углаар күжү, аргазы.

Символовур-хевирлер дузазы-бile ўе, кижи, мөзү-бүдүштемаларын ханы уткалыг, чедимчелиг чырытканы. Проза-шүлүктөрдө дылдың уран аргаларының (метафора, эпитет, деңнелгелер, катаптаашкыннарның) ажыглалының чедингири – уран сөзүнүң катаптаттынmas күжү.

Шүлүкчү болгаш ооң иштики делегейи. Триптих «Шүлүкчү». Шүлүктүн тургузуу, бижиттингениниң аяны, дылы.

Амгы тыва шүлүк чогаалында Э.Мижиттиң бот-тускайлан үнү, тыва литературада чогаалчы туружу.

Э.Б.Мижит «Иениң ынакшылы» (3 шак).

Шиинин үлустун аас чогаалындан үндезилеттингени. Ава кижиниң ажы-толунге ханы ынакшылын илереткени. Ие кижиге ынакшылдың, хүндүткелдин илерээшкининиң күштүү. Чогаалдың амыдырал-бile харылзаазы.

Шиинин бижиттингениниң онзагайы.

Амгы тыва шүлүк чогаалының сайзыралы (допчулал) (1 шак).

Амгы тыва шүлүк чогаалында тургузуг, уран-чечен аргалар талазы-бile чаа хевирлер, аян-хөөн. Илиглер, сөөмнөр, карыштар, чедилээн одуруглар, верлибр, рубай, сонет, монолог-шүлүктөр. Ук хевирлерге бижип чоруур чогаалчылар.

Алексей Сарыгларович Бегзин-оол

А.С. Бегзин-оол «Ачам биле Алаш хемим», «Ачам чагыы», «Философ» (1 шак).

А.С.Бегзин-оол – шүлүкчү, журналист, очулдуруукчу. А.С.Бегзин-оолдун чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Шүлүктөриниң онзагайы, дылының чончузу, овур-хевирлерниң хөй янзылысы.

Төрээн чер, ынакшыл темазын ажыдар бот-тускайлаң аяны. Философчы уткалыг шүлүктери. Чогаалдарының улусчузу, аас чогаалы-бile сырый холбаалы.

Төрээн чер болгаш ада кижиниң овур-хевири. Шүлүктөрниң идеялыг утказының ханызы, бодалдарның делгеми. Мерген угаан болгаш тутгай боданыштын. Бот кыжыртыныг аяны.

«Шүлүктүң төрүттүнери», «Шүлүкчүлөр одуруунче», «Рецензия». Шүлүктөрниң идеялыг утказы. Бижиттингениниң онзагайы, тургузуу. Тыва аян-хөөннүү, дылының улусчузу. Элдээртиг аргазының, кыкырыг аянының ужур-утказы.

Амгы тыва литературада хөрээжен чогаалчылар. Допчулал (1 шак).

Тыва литератураның хөгжүлдезинге хөрээжен чогаалчыларның кирип чоруур үлүг-хуузу. З.А.Намзырай, А.Х-О. Ховалыг, З.С. Байсалова, Л.Х. Иргит, М.А. Күжүгет, С.С.Комбу болгаш өскелерниң-даа чогаалдарының жанр, хевир, тема талазы-бile дилээшкүннүүг ажыл-чорудулгазы.

Чинагийн Галсан

Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Шыныkbай оглу Чурук-Уваа (допчулал).

Лейпциг университетиниң доозукчузу делегейде ады-сурас алгаан чогаалчының ажыл-чорудулгазы. Немец дылда «Тыва тоожу (төөгү)» деп тоожунун Европа база делегейниң өске чурттарынга тарааны. Тыва чоннуң бурунгу филосфиязы, амыдыралчы тура-соруу, чуртунга кызыгаар чок бердингени.

«Дошкун чылдарның тоожузу». Тоожунуң бижиттинген төөгүзүү, ооң очулгазы, идея-тематиказы, сюжединиң онзагайы, Шаныбектиң салым-чолун дамчыштыр репрессия темазын чырытканы.

Шүптуу: 70 шак

Чогаал сайгарылгазынга²: 55 шак

Чугаа сайзырадырынга: 8 шак.

² Чогаал сайгарылгазының шактарының үлелгезинге башкының шилилгези турар.

Чогаал теориязын өөренингеге: 3 шак.

Класстан дашкаар номчулгага – 4

Шээжилээр чогаалдар:

А.А. Даржай «Дазыл» (үзүндү).

К.К. Кудажы «Уйгу чок Улуг-Хем» (амыдырал дугайында үзүндү).

А.С. Бегзин-оол «Философ».

М.М. Дуюнгар «Мечек ирей» (үзүндү).

В.С. Серен-оол «Сыгыттың аяны». М.К. Өлчей-оол «Тывам».

Э.Б. Мижит «Кайда силер?» (үзүндү). С.В. Козлова «Агы».

Ш. Куулар «Баглааш» (үзүндү). А.К.Үержаа «Ынак-тыр мен».

Ю.Ш. Кюнзегеш «Саргатчай». Н.Ш. Куулар «Авам шайы».

Р.Д. Лудуп «Иий чагаа». В.С. Серен-оол «Мээн Тывам» (үзүндү).

Немелде болгаш бот номчулгага сүмөлээн чогаалдар:

А.А. Даржай «Тос чүкче чажыг», «Алды куржаг» деп номнардан шилилге.

Э.Б. Мижит «Ботка чагыг» (рубайлар), «Хээрек бодал».

Н.Ш. Куулар «Дүнеки шүлүк».

М.Б. Көжелдей «Чалыны шаамның күзелдери».

Э.Л. Донгак «Сыын чады».

Ю.Ш. Кюнзегеш «Ожук даштары» деп номундан.

М.Б. Доржу «Сүт дамдызы»,

А.А. Даржай «Сеткилдиң сес одуруу» деп номундан,

В.С. Серен-оол «Өгже чалалга»,

О.К. Түң-оол «Аагайлаан дүлгээ-дүштүң чалгынынга», «Кавай чөрим».

К.Д. Натпий-оол «Ынакшылдың сөөлгү белээ».

М.Н. Ооржак «Чөвшүл дең».

Делегей болгаш национал литература.

С.Е. Есенин «Авамга чагаа».

Ч.Т. Айтматов «Аялга», «Баштайгы башкы» (үзүндүлөр).

Б.Д. Дугаров «Арт».

Д.Н. Кугульгинов «Чашпан».

Р.Р. Гамзатов «Дыл».

С. Тумат «Улуг аңның тыныжы».

Этниктиг тываларның чогаалдары.

Даштыкы литературадан.

У. Шекспир Сонеттер.

Д. Бокаччо «Айдың дүне туттурган ай көрүп алгаш...».

Ж. Превер «Эвээжеп-ле, эвээжеп-ле». О.Хайям (Допчулад).

Доозукчунун билиинге негелделер:

Өөреникчиниңчедип алыр билиглери болгаш чаңчылдары:

- тыва литератураның төөгүзүнүң үе-чадаларга хуваалдазы;
- тыва литератураның үндезилекчилериниң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы;
- өөренип эрткен чогаалдарының тема, идеязын тодарадыры, сюжет, композициязын сайгарары;
- Тываның сураглыг чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын билири;
- чогаалдың төөгүлүг үе-бile харылзаазын илередип шыдаары;
- чогаалдың идеяларын, пафозун, чогаалчының делегей көрүшкүнүн сайгарып билири;
- шингээдип алган литература-теориялыг билиглерин практика кырынга ажыглап шингээткени туар.

Өөреникчилер бижимел ажылдарны күүседип билири:

- чечен чогаал сөзүглелин мөдерелдии-бile номчуп база ханы сайгарып шыдаары;
- сөзүглелдиңпланын, тезистеринтургузупбилири;
- чогаалдыныңуран чурумалдыгаргаларын тодарадыпбилири;
- номчаанчогаалынгахамаарыштырбодунуңбодалын уран чүүлдүн еске хевирлери-бile холбап, шүгүмчүлелдигилередипбилири;
- сөзүглелдинутказынәдертичугаалаараңыныңболгашбижиирининан гы-ангыхевирлеринкүүседипшыдаары;
- сайгарылга үезинде ескелерниц бодалдарын үнелеп билири;
- бот-тускайлаң номчаан чогаалдарынга хамаарыштыр үнелдерни бижип билири;
- бердинген темага шинчилел ажылын күүседип шыдаары;
- энциклопедиялыг, тайылбыр, литературулуг словаръларны ажыглап, каталог-бile ажылдан, солун-сеткүүл, телевидение, интернет четкизин ажыглап билири.

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ ЭРТЕМИНГЕ ШИНГЭЭДИР

ЛИТЕРАТУРА-ТЕОРИЯЛЫГ БИЛИГЛЕР

ҮНДЕЗИН БИЛИГ

Уругларның төрээн (тыва) чогаал эртеминге шингээдип алыр ужурлуг нийти литература-теориялыг билиглери:

- Аас чогаалы. Оон жанрлары, хевирлери.
- Аас чогаалы биле литератураны харылзаштырыпчоруур жанрлар.
- Чечен чогаал – сөстүң уран чүүлүү.
- Чечен чогаалдың дылы, дылдың уран чурумалдыг аргалар.
- Литературлуг аймактар: эпос, лирика, драма.
- Лириктиг чогаалдар.
- Литературлуг жанрлар.
- Тема, идея, композиция болгаш сюжет дугайында билиг.
- Чечен овур-хевир. Чогаал маадыры, прототип.
- Проза болгаш шүлүк чогаалы.
- Төөгү-литературлуг хөгжүлде. Тыва литератураның укталган дөстери.

- Тыва литератураның үндезилекчилериниң болгаш сураглыг чогаалчыларының ажыл-чорудулгазы.
 - Тыва литература төөгүзүнүң ўе-чадаларга хуваалдазы (допчулал).
 - Тыва критиканың хөгжүлдези (допчулал).

ПРОФИЛЬДИГ БИЛИГ

- Чечен чогаал – сөстүң уран чүүлүү.
- Чечен ўе болгаш девискээр.
- Чечен овур-хевир.
- Чечен чогаалдың хевири.
- Авторнун кол бодалы болгаш оон чогаалдарда илерээшкени.
- Авторнун туружу. Пафос. Тема. Идея. Проблематика. Сюжет.

Фабула. Композиция. Болуушкуннарның хөгжүлдези: пролог, дүүшкүн, ёөскудүлгө, дыңзыгыышын, чештиниишкен, эпилог. Лириктиг кирилде. Чөрүлдээ. Тоожукчу автор. Авторнун овур-хевири

- Персонаж. Характер. Бир-мөзүлеш маадыр. Лириктиг маадыр. Овур-хевирлер системазы.
 - Чечен чогаалдың утказы.
 - Төөгү-литературлуг хөгжүлде. Литературлуг угланышыннар болгаш агымнар: классицизм, сентиментализм, романтизм, реализм,

модернизм, постмодернизм.

- Сураглыгтыва чогаалчыларның чогаадыкчыажыл-чорудулгазы.
- Литературлуг аймактар: проза, лирика, шии.
- Литературлуг жанрлар. Оларның хевирлері: роман-эпопея, роман-тоожу, чечен чугаа, новелла, очерк; шүлүглел, баллада; лириктиг шүлүк, элегия, тураскаадыг, эпиграмма, ода, сонет; комедия, трагедия, трагикомедия, драма.
- Символ. Сөзүглелде чажыт утка. Деталь.
- Психологизм. Чечен чогаалдың улусчузу. Төөгү-барымдаалы.
- Сатира, юмор.
- Тыва шүлүк тургузуунун онзагайы. Авторларның тывыштары.
- Чогаалдың уран-чечен аргалары. Дылында уранчуруумалдыг аргалар: деңнелге, метафора, эпитет, метонимия; аллитерация, рифма.
- Гипербولا литота.
- Өске чоннарның чечен чогаалындан үлгегерлээншүлүк тургузуу.
- Тыва литература критиказының сайзыралы.
- Тыва дылдан орус дылче, орус болгаш өске-даачоннарның чогаалдарының тыва дылче очулгазы.
- Уругларның мөзү-бүдүжүнгө болгаш эстетиктиг көрүжүнүн хевирләттинеринге чечен чогаалдың салдары.

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ ЭРТЕМИНГЕ БИЛИНИҢ ДЕҢНЕЛИН ХЫНААРЫНЫҢ АЙТЫРЫГЛАРЫ

Уругларның төрээн (тыва) чогаал эртеминге өөрөнген билии түннел шылгалдалардан илерээр.

Өөреникчилер 9-ку болгаш 11-ги класстарны доозуп тура, түннел шылгалдаларны эртер ужурлуг. Төрээн дыл болгаш чогаалга шылгалданы уругларның күзели-бile шилилгелиг чорудар болганда, ук эртемнерни шилээн-даа, шиливээн-даа уругларга хамаарыштыр өөредилгэ чериниң шиитпирин барымдаалап, хыналда ажылдарның хевирлерин школаның удуртулгазы өөредилгэ яамызының бадылаан доктаалынга даянып чорудар. Школаның удуртулгазының шиитипири езугаар чыл дургузунда билиг хынаар ажылдарның календарь планы-бile эгэ (өөредилгэ чылының эгезинде), тодаргай уеде хыналда (улдуң түннелинде болгаш чартык чылдың), түннел (өөредилгэ чылының

төнчүзүнде) кылдыр чорудар. Төрээн (тыва) дыл шылгалдазын шили-вээн уругларга онаалгалыг түнел хыналданы (чогаадыгны) чорудар.

Кол нийти өөредилгениң 9-ку база ортумак (долу) нийти өөредилгениң 11-ги клаастарның доозукчулары тус-тузунда эдертигни (чогаадып төндүрөр онаалгалыг эдертиг) база чогаадыгны бижиир.

Күрүне комиссиязының шиитпириң ёзугаар доозукчуларга чаңгыс аай күрүне шылгалдалары туруп болур. Тыва чогаалга шылгалдаларны Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызы, өөредилгениң күрүне хайгаарал чери эрттирир.

Төрээн чогаал эртеминге чорудар хыналда ажылдарның хевирлери

Аас-бile:

- сөзүглелдиң тема, идеязын илередири;
- сөзүглелдиң сюжеттеги шугумун, композициязын тодарадыры;
- аас-бile утказын чугаалаары (тодаргай, кыска, шилилгелиг, тоожукчу маадырның арнындан азы өске арындан, төнген утка чогаадып дээш о.ө.);
 - чечен чогаалдың сөзүглелин аянныг номчууруу;
 - шүлүк (проза) чогаалын негелдеге дүүштүр шээжи-бile чугаалаары;
 - номчаан сөзүглелингэ айтырыглар тургузары;
 - айтырыгларга аас болгаш бижимел харылаары;
 - аас-бile уран чурулга;
 - комментарийлиг номчулга;
 - маадырга азы маадырларга характеристика (бот-тускайлан, бөлүк, деннелгелиг);
 - чечен чогаалдың маадырның хөделиишкиннериниң, чөрүлдээлернин мотивин тодаргайлаары;
 - уран чүүлдүң хевирлериниң чогаал-бile харылзаалынын илередири;
 - чечен чогаалдың кайы-бир аймакка болгаш жанрга хамаарылгалиын тодарадыры;
 - сөзүглелден дашкаар медээлер-бile ажылдаанының түннели болгаш о.ө.

Бижимел-бile:

- шүгүмчүлелдиг чүүлдер, реферат, рецензия бижиiri;

– өөрөнген чогаалдарга хамаарыштыр реферат, илтөрөл, дыңнадыг кылдырып;

– чогаадыг бижири;

– чидиг айтырыгга хамаарыштыр сайгарылгалыг ажыл бижири;

– төлевилел, презентацияны тургузары, камгалаары дээш о.ө.

Хыналданы чорударының хевирлери:

– Чогаадыгларның янзы-бүрү хевирлери.

– Бот ажылдарның хевирлери.

– Тестимерниң хевирлери.

– Бердинген темага дүүштүр монолог чугаа тургузары.

– Шээжи-бile аянынг номчулга.

– Лириктиг чогаалды сайгарары.

– Проза чогаалының үзүндүзүн сайгарары.

– Шии чогаалын сайгарарының онзагайы.

КЛАССТАН ДАШКААР АЖЫЛДАР

Литературада класстан дашкаар ажылдарның хевирлерин үш бөлүкке хуваар:

• бот-тускайлан; • бөлүктеп; • массалыг.

Бот-тускайлаң ажылдар: янзы-бүрү чогаадыкчы ажылдар, реферат, рецензия, аннотация, эртем-шинчилел ажылдары, аянынг номчулга, бот-чогаадылга дээш оон-даа ёске.

Бөлүктеп ажылдаар хевирлер: ангы-аңғы бөлгүмнөр, экскурсия организастаары, хана-солун үндүрери, аудио-видео бижидилгелер чогаадып кылдырып дээш оон-даа ёске.

Массалыг ажылдар: конференция, диспут, төгерик стол, олимпиада, литературулуг ужуражылга, кежээлер, литературулуг туриадалар, декадалар, неделялар дээш оон-даа ёске ажылдар.

Класстан дашкаар ажылдарны ийи бөлүктүг чорударын сүмелеп турар:

• өй-өйлөп; • доктаамал, үргүлчү чоруттунар ажылдар.

Өй-өйлөп эрттирер ажылдар – өөрөнчилерниң эртем-практиктиг конференциялары, литературулуг ужуражылга-кежээлер, маргылдаалар, тыва чогаал неделязы, декадазы, номчулга конференциялары, олимпиадалар, диспуттар, мөөрөйлөр, викториналар, экскурсиялар д.

0.ө

Доктаамал, үргүлчүй чорудар ажылдар янзы-бүрү: литературлуг бөлгүмнөр, өөреникчилерниң эртем нийтилели, клубтар.

Үш улуг бот-тускайланған уғланыштыннары: литературлуг чуртшинчилел, литературлуг чогаадылга болгаш бөлгүмнери.

Класстан дашкаар чорудар ажылдарның уругларның сонуургалынга, хар-назынынга, үениң негелдезинге дүгжүп турары.

Класстан дашкаарномчулга кичээлдери — класстан дашкаар ажылдың бир кол хевири.

ПРОГРАММАНЫҢ ТҮҢЕЛ КЕЗЭЭ

Материал-техниктиг хандырылға көргүзүглериниң характеристикасы

Өөредилге номнары, методиктиг сүмелер, мультимедия херекселдери, техниктиг херекселдер, таблицалар, схемалар кол болгаш ортумак (долу) нийти өөредилгениң сорулгаларын күүседирингे чугула херектиг өөредилге-методиктиг комплексти тургузар.

Материал-техниктиг хандырылға көргүзүглері санитар-эпидемиологтүгдүрүмнөр болгаш нормаларга дүгжүп турар ужурлуг (СанПиН 2.4.2.178-02).

Библиотека фондзу (ном параллгазы)

Кол, ортумак (долу) нийти өөредилгениң тыва чогаалга чижек программазы.

Тыва ортумак школаның 5-11-ги клазынга төрээн чогаалга өөредилге номнары.

Номчулға номнарынга дүүштүр ажыглаар ажылчын кыдырааштар, чогаал теориязынга практиктиг ажыл кыдырааштары.

Тыва чогаалга эрттирип хыналда ажылдарга дидактикалык материалдар.

Чечен чогаал номнары.

Тыва чогаалды өөредирингэ методиктиг сүмелер.

Тайылбыр-энциклопедиялык литература: литературлуг терминнөр словарьлары, литературлуг энциклопедиялар, этимологиялык словарь, орус-тыва тайылбыр словарьлар, анық филологиялык словары, аас чогаалдар.

ал словары болаш оон-даа өске.

Электив болгаш факультатив курстарының номнары, методиктиг сүмелери («Аас чогаалы», «Бурунгу тураскаал бижимелдери», «Чечен чогаал сөзүглелиниң анализи болгаш оон-даа өске»).

Класстан дашкаар номчулга номнары, дидактикалык материалдар.

Парламал қөргүзүг материалдары

Тыва чогаалдың хөгжүлдезинге таблицалар. Чогаалчыларның хөрек чуруктары. Чогаалчыларның намдарынга болгаш тыва чогаал хөгжүлдезинге хамаарышкан қөргүзүг материалдары (альбомнар, буклеттер). Чуруктарлыг (аас, бижимел чугаа сайзырадылгазынга) үлелге материалдары.

Медээ-коммуникативтиг херекселдер

Чогаалдың бүгү адырларынга хамаарыштыр ажыглаар мультимедийлиг өөредиглиг программалар, электроннуг номнар. Чогаалдың бүгү адырларынга электроннуг библиотека. Электроннуг тайылбыр-энциклопедиялыг литература.

Үн- экранныг (қөргүзүглүг) херекселдер

Чогаалдың бүгү адырларынга слайдылар (диапозитивтер). Чогаалчыларның бижидилгези. Чогаалдың бүгү адырларынга аудиобижилиг болгаш үннүг номнар. Чогаалдың бүгү адырларынга видеофильмнер.

Өөредилгениң техниктиг херекселдери

Мультимедийлиг компьютер. Мультимедиапроектор. Телекоммуникациягыг херекселдер. Сканер. Лазерлиг принтер. Хоолга аппараады. Диапроектор азы оверхэд. Телевизор (графиктиг чурулга проектору). Азар болгаш тургузар экран. Видеоплейер. DVD-плейер (видеомагнитофон). Аудио-төп, өөредилгэ эт-херекселдери.

Интернет четкизинде өөредилгэ адырынга хамаарышкан сайтыларны ажыглаар.

Эртемге дүүштүр өөредиглиг экспурсиялар чорудар объектилер

- Тыва Республиканың «Алдан-маадыр» аттыг национал музейи;
- Тываның В.Көк-оол аттыг национал хөгжүм-ший театры;
- Чөөн-Хемчик кожуунда Тыва Республиканың «Алдан-маадыр» аттыг национал музейи салбыры «М. Буюн-Бадыргы» аттыг чурт-шинчилил музейи;
- Тываның күрүнэ университетинин Литературлуг музейи;

- Өвүр кожууннун Дус-Даг школазында С. Сарыг-оол аттыг музей;
- Кaa-Хем кожууннун Сарыг-Сеп № 2 школазында С.К. Тока аттыг музей;
- Политиктиг шаажылалга таварышканнарның «Мемориал» музей;
- Чогаалчыларның өскен-төрээн черлеринде мемориалдыг самбыралар, көжээ-тураскаалдар.

ДОПЧУЗУ

Тайылбыр бижик	3
Төрээн (тыва) литератураны өөредирииниң сорулгалары	4
Төрээн чогаал эртемин өөредирииниң системалыг курузу.....	14
V – IX класстар.....	14
X – XI класстар.....	17
Чижек тематиктиг планнаашкын.....	24
5 класс	24
6 класс.....	37
7 класс.....	45
8 класс	55
9 класс	66
10 класс	80
11 класс	91
Программаның түнел кезээ	110

